

Сергей ДОВЛАТОВ

Чемодан

Эй, Она Россия! Шундайинча ҳам
Мен учун азизсан ҳамма юртлардан.

Александр БЛОК

МУҚАДДИМА

ОВИРда бу қанжиқнинг менга айтган гапига қаранг:

— Жўнаб кетаётган ҳар бир одам учта чемодан олиб ўтиши мумкин. Белгиланган норма шунақа. Вазирликнинг махсус фармойиши бор.

Эътироз билдиришнинг маъноси йўқ эди. Лекин мен ўзимни тутолмадим, албатта:

— Атиги учта чемоданми? Буюмларни нима қилмоқ керак?

— Яъни масалан?

— Масалан, мен пойгачи автомобиллар йиғиб юраман.

— Сотинг, — деб жавоб берди амалдор ўйлаб ўтирмай. Кейин жиндай қошини чимириб, қўшиб қўйди:

— Агар бирор нарсдан норози бўлсангиз, ариза ёзинг.

— Мен розиман, — дедим.

Турмадан кейин мен ҳамма нарсдан рози эдим.

— Ундоқ бўлса, сал камтарроқ бўлинг...

Бир ҳафтадан кейин буюмларимни жойлай бошладим. Шунда маълум бўлдики, менга бор-йўғи битта чемоданнинг ўзи етиб ортар экан.

Ўзимга ўзим раҳмим келиб, йиғлаб юборишимга сал қолди. Ахир, ўттиз олтига кирганман. Шундан ўн саккиз йилини ишлаб ўтказганман. Озми-кўпми маош олганман, у-бу харид қилганман. Ўзимча озми-кўпми давлатим бор деб юрардим. Охир-оқибатда, ҳамма буюмим бир чемодан бўлипти. Яна бунинг устига чемодан каттароқ бўлганда ҳам майли эди. Бундан чиқадики, мен қашшоқ эканман-да? Қандай қилиб шунақа бўлиб қолди?

Китобларми? Менда, асосан, ман қилинган китоблар бор эди. Божхона уларни ўтказмайди. “Архив” деб аталмиш қоғозларим билан бирга уларни ошна-оғайниларга бўлиб беришга тўғри келди.

Қўлэзмаларми? Мен аллақачон уларни яширин йўллар билан Ғарбга жўнатиб бўлганман.

Мебелни айтасизми? Ёзув столини воситачи дўконга топширдим. Стуллارни рассом Чечин олиб кетди. Шу пайтгача у стул ўрнида яшиқлардан фойдаланиб келар эди. Қолган нарсаларни ташлаб юбордим.

Шундай қилиб десангиз, битта чемодан билан жўнаб кетдим. Чемодан фанердан бўлиб, устига мато қошланган, бурчакларига ялтироқ темир қоқилган эди. Қулфи бузуқ эди. Кир иладиган тизимча билан чемоданнинг белидан ўраб боғлашга тўғри келди.

Бир замонлар шу чемодан билан пионер лагерига борардим. Қопқоғига сиёҳ билан: “Кичкина группа. Сережа Довлатов”, деб ёзиб қўйилганди. Унинг ёнига

*Ортиқбой
АБДУЛЛАЕВ
таржимаси*

Сергей Довлатов (1941-1990) Ленинград университетида ўқиди, журналистлик қилди. Ёзувчилик фаолиятини олтмишнеча йиллар ўртасида бошлади.

1978 йилда чет элга чиқиб кетди. Унинг ғарбда «Кўринмас китоб», «Зона», «Кўриқхона», «Чемодан» ва бошқа китоблари чоп этилди. 1990 йил августда Нью Йоркда вафот этди.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

кимдир ошначилик қилиб “мол пўқи” деб ёзиб қўйипти. Матонинг бир неча жойи йиртилиб кетган.

Қопқоқнинг ичкари томонига фотосувратлар ёпиштирилган. Рокки Марчиано, Армстронг, Иосиф Бродский, юпқа либос кийган Лоллобрижида. Божхона ходими тирноқлари билан Лоллобрижидани кўчириб олмоқчи бўлди. Аммо сувратнинг тирналгани қолди, холос.

Бродскийга тегмади. — Бу ким? — деб сўради. Узоқ қариндошим деб жавоб бердим...

Ўн олтинчи май куни мен Италияда эдим. Римдаги “Дина” деган меҳмонхонада турдим. Чегоданни кроватнинг тагига тиқиб қўйдим.

Орадан кўп ўтмай рус тилида чиқадиған аллақайси журналлардан қалам ҳақи олдим. Ҳаворанг шиппак, енгил матодан тикилган жинси, уч-тўртта чит қўйлак сотиб олдим. Чегоданни очмадим ҳам.

Уч ойдан кейин Қўшма Штатларга — Нью-Йоркка етиб олдим. Аввал “Рио” меҳмонхонасида турдим. Кейин Флашингда ошнараримникида яшадим. Ниҳоят, тузуккина райондан бир уйни ижарага олдим. Чегоданни деворга ишланган жовоннинг бир бурчагига қўйиб қўйдим. Унинг белидаги кир иладиган тизимчани бу гал ҳам ечганим йўқ.

Орадан тўрт йил ўтди. Оиламиз тикланди. Қизим ёш америкалик бўлиб қолди. Ўғил кўрдим. У ҳам улғайиб, шўхлик қила бошлади. Бир куни хотиним тоқати тоқ бўлиб уни уришиб берди:

— Қани, жўна! Ҳозироқ жавонга кир!

Ўғлим уч дақиқача жавонда қамалиб ўтирди. Кейин уни жавондан чиқариб, сўрадим:

— Кўрқмадингми? Йиелаганинг йўқми?

Ўғлим нима дейди денг?

— Йўқ. Чегоданнинг устида ўтирдим.

Шунда чегоданни жавондан олиб, очдим.

Буюмларнинг устида тузуккина костюм ётарди. Мабодо интервью берсам, симпозиумлар, маърузалар, зиёфат-пиёфатларга бориб қолганда киярман, деб ўйлагандим. Тахминимча, бу костюмни Нобель мукофотининг маросимига ҳам кийиб борса бўлаверарди. Унинг тагида поплин қўйлак билан газетага ўралган туфли. Уларнинг остида — чийдуҳоба камзул. Астари сунъий мўйнадан. Чап томонда тулаб битган мўйна кулоқчин. Уч жуфт фин пайпоғи. Машина ҳайдовчилар киядиган қўлқоп. Ниҳоят, офицерларнинг чарм қайиши.

Чегоданнинг тагига саксонинчи йилнинг майида чиққан “Правда”нинг варағи солинган. Унда “Улуғ таълимот — боқийдир!” деган йирик ҳарфлар билан босилган шиор. Марказда Карл Маркснинг суврати.

Мактабда ўқиб юрганимда жаҳон пролетариати доҳийларининг сувратини чи-зишни яхши кўрардим. Айниқса, Марксни. Бир томчи сиёҳни ёйилтириб юборсанг бас — Марксга ўхшайди-қолади.

Мен бўшаган чегоданга тикилиб қолдим. Унинг тубида — Карл Маркс. Қопқоғида — Бродский. Уларнинг оралиғида эса беҳуда ўтган, бебаҳо, ягона умр.

Чегоданни ёпдим. Ичида нафталин доналарининг шитир-шитир қилгани эшитилди. Буюмлар бир тўп бўлиб стол устида уюлиб ётарди. Ўттиз олти йиллик умрим давомида орттирган давлатим шу эди. Ватанимда кечган бутун умрим мобайнида-я! Наҳотки, бор-йўқ давлатим шу бўлса, деган фикр кечди миямдан. Ҳа, бор-йўғи шу, — деб жавоб бердим ўзимча.

Шу нуқтага етганда бирдан хотиралар ёпирилиб келди. Афтидан, бу хотиралар ана шу ғариб латга-путталарнинг қат-қатларига кириб яшириниб олган эдилар. Мана энди улар ташқарига ёпирилиб чиқа бошлади. Бу хотираларни “Марксдан Бродскийга” деб атаса буларди. Ёки “Орттирган давлатим” деса ҳам бўлади. Ёки жўнгина қилиб “Чегодан” деб қўя қолиш ҳам мумкин.

Ҳар доимдагидек бу гал ҳам муқаддима чўзилиб кетди.

ФИН ПАЙПОҒИ

Бу воқеа бундан ўн саккиз йил аввал рўй берган эди. У пайтларда мен Ленинград дорифунунининг талабаси эдим.

Дорилфунун бинолари шаҳарнинг кўҳна қисмида жойлашганди. Бу ерда тош билан сувнинг бир-бирига киришиб кетиши оқибатида улугвор манзаралар ҳосил бўларди. Бундай муҳитда ялқов бўлиш жуда қийин, лекин мен бунинг уддасидан чиқар эдим.

Дунёда аниқ фанлар деган нарса бор. Бинобарин, ноаниқ фанлар ҳам бор. Ноаниқ фанлар ичида, менимча, биринчи ўринни филология эгалласа керак. Шундай қилиб, мен филфак талабасига айландим.

Бир ҳафтадан кейин қадди-қомати келишган, хорижий туфли кийган қиз менга ошиқ бўлиб қолди. Қизнинг оти Ася эди.

Ася мени ошналари билан таништирди. Улар муҳандислар, журналистлар, кинооператорлар бўлиб, ҳаммалари ҳам биздан катта эди. Уларнинг орасида ҳатто битта магазин мудирини ҳам бор эди.

Бу одамлар яхши кийинишарди. Ресторанларни ёқтиришар, саёҳат қилишни яхши кўришарди. Баъзиларининг шахсий машиналари ҳам бор эди.

Ўша пайтларда уларнинг ҳаммаси менга жуда сирли, кучли ва жозибадор кўринарди. Мен ҳам уларнинг даврасида улардай бўлишни орзу қилардим.

Кейинчалик уларнинг кўпчилиги хорижга кетиб қолди. Ҳозир улар қартайиб қолган оддий яхудийлар.

Бизнинг ўша кезлардаги юриш-туришимиз анчагина катта сарф-харажатни талаб қиларди. Бу харажатларни кўпинча Асянинг дўстлари кўтарарди. Бундан мен гоётда хижолатга тушардим.

Эсимда, бир кун Ася такси буюраётган чоқда доктор Логовинский киши билмас қилиб менга тўрт сўм қистирди.

Ҳамма одамларни икки тоифага ажратиш мумкин. Бир тоифа одамлар сўраб-суриштирадиганлар. Иккинчи тоифалари эса жавоб берадиганлар. Яъни бир тоифа одамлар савол устига савол беради. Иккинчи тоифа одамлар эса бунга гаши келиб, қовоқ уяди.

Асянинг дўстлари қизга савол беришмасди. Мен бўлсам уни сўроққа тутганим-тутган эди.

— Қаерда эдинг? Метрода ким билан саломлашдинг? Француз атрини қаёқдан олгансан?

Агар бирор муаммонинг счими ўзларига унча маъқул тушмаса, бундай одамлар ўша муаммоларни ҳал қилиб бўлмайди деб ҳисоблайди. Шунда улар савол устига савол бераверадилар, ҳолбуки бу саволларга ҳаққоний жавоб талаб қилинмайди.

Хуллас, менинг туриш-турмушим бемаъни эди, ўзимни сурбетларча тутардим.

Мен қарздор бўла бошладим. Қарзларим геометрик прогрессия йўли билан кўпайиб борарди. Ноябрь ойига келиб, улар саксон сўмга етди — ўша вақтларнинг қаричи билан ўлчаганда бу жуда катта рақам!

Мен гаровхонанинг нима эканини билиб олдим, унинг тилхатларини, навбатларини, ғам-ғусса ва қашшоқлик муҳитини кўрдим.

Ася ёнимда экан, бу тўғрида ўйламасам ҳам бўларди. Бироқ биз хайр-маъзур қилишимиз биланоқ, қарз ҳақидаги ўйлар қора булутдек ёпирилиб келарди.

Мен бир бало бўлишини сезиб уйқусираб турардим. Соатлар мобайнида ўзимни кийинишга мажбур қилолмасдим. Ўша пайтларда бирор заргарлик дўконини ўмарини астойдил ўйлай бошладим.

Мен амин бўлдимки, қашшоқ одам ошиқ бўлиб қолса, унинг миясидаги ҳар бир фикр жинояткорона бўлар экан.

Бу вақтларга келганда дарсларни ўзлаштиришим сезиларли даражада пасайиб кетди. Ася бўлса аввал ҳам ўзлаштирмаганлар қаторида юарди. Деканатда бизнинг ахлоқий қиёфамиз тилларга тушиб қолди.

Мен сездимки, одам ошиқ бўлса-ю, яна бунинг устига қарздор бўлса, унинг ахлоқий қиёфаси ҳақидаги гаплар, албатта, тилга тушар экан.

Хуллас, ишларимиз роса пачава эди.

Бир кун олти сўм топини илинжида шаҳарда изғиб юардим. Гаровхонадан қишки пальтомни қайтариб олмоғим керак эди. Шунда Фред Колесниковни учратиб қолдим.

Фред Елисеев магазинининг темир панжарасига суянганча чекиб турарди. Мен унинг олибсотар эканини билардим. Бир вақтлар бизни Ася таништириб қўйганди.

У йигирма уч ёшлардаги, заҳил рангли новча йигит эди. Гаплашганда асабий ҳолда сочини силаб қўярди.

Мен иккиланиб ўтирмай тўғри ёнига бордим.

— Эртагача менга олти сўм бериб туrolмайсизми?

Одамлар хижолат тортмай “йўқ” дейишлари осон бўлсин учун қарз сўраганимда ҳамиша шилқимроқ кўринишга ҳаракат қилардим.

— Бемалол, — деди Фред ёнидан чоғроққина тўртбурчак ҳамёнини олар экан.

Кўпроқ сўрамаганим алам қилди.

— Кўпроқ олақолинг, — деди Фред.

Аммо мен аҳмоқ унинг гапига “йўқ” деб туриб олдим.

Фред менга қизиқсиниб қаради.

— Юринг, тушлик қиламиз, — деди у. — Сизни бир меҳмон қилай.

У ўзини содда ва табиий тутарди. Мен ҳамиша ўзини шунақа тутаоладиган одамларга ҳавас қилардим.

Биз уч маҳалла юриб, “Чайка” ресторанига бордик. Залда одам йўқ эди. Официантлар ён томондаги столлардан бирининг теварагида чекиб ўтиришарди.

Деразалар очиқ эди. Пардалар шабадада чайқалиб турибди.

Биз залнинг тўрига ўтмоқчи бўлдик. Аммо ялтироқ куртка кийган бир ёш йигит Фредни тўхтатди. Уларнинг ўртасида алланечук сирли кўринган суҳбат бўлиб ўтди.

— Саломларим сизга!

— Ҳурматимни қабул этгайсиз! — деб жавоб берди Фред.

— Қалай?

— Чакки эмас.

Йигит ҳафсаласи пир бўлгандай қошини чимирди.

— Ҳеч нарса йўқми?

— Мутлақо.

— Сиздан илтимос қилган эдим-ку...

— Кўп афсус...

— Умид қилсам бўладими?

— Албатта-да!

— Ҳафта давомида бўлса яхши бўларди-да...

— Ҳаракат қиламан.

— Бирон кафолат борми?

— Кафолат бўлиши мумкин эмас. Лекин мен ҳаракат қиламан.

— Асл мол бўладими?

— Албатта.

— Унда қўнғироқ қилинг.

— Албатта, қиламан.

— Телефоним номери эсингиздами?

— Афсуски, йўқ.

— Ёзиб олинг, бўлмаса.

— Бажону дил.

— Лекин бу телефонда гаплашадиган гап эмас.

— Тўғри айтасиз.

— Балки товарни олиб, тўғри уйга кирарсиз?

— Бажону дил.

— Адрес эсингиздами?

— Унутган чиқарман-ов...

Суҳбат шу тақлидда давом этаверди.

Биз залнинг тўридаги бурчакка ўтдик. Дастурхонда дазмолдан қолган чизиқлар манаман деб кўриниб турарди. Дастурхон ғадир-будир эди.

Фред деди:

— Анави сўтакка эътибор беринг-а... Бир йил аввал у менга анча-мунча соатга буюртма берганди. Мен ўн мартача товарни олиб келдим. Олмади. Ҳар гал бири-биридан янги баҳоналар топади. Қўйинг-чи, ҳали ҳам бир ёқли қилгани йўқ. Нега бунақа қилади, деб кўп ўйладим. Бирдан аён бўлиб қолди — у менинг соатларимни олмоқчи эмас. У ўзини бизнесмен деб ҳис қилмоқчи, катта савдогар қилиб кўрсатмоқчи, холос. Шунинг учун мени кўрган пайтда “Менинг илтимосим нима бўлди?” деб тутгани-тутган.

Официант жувон буюртмани ёзиб олди. Биз чекдик. Мен Фреддан сўралдим:

— Сизни қамаб қўйишлари мумкинми?

Фред бир оз ўйланиб, хотиржам жавоб берди:

— Қамашлари мумкин. Ўзимизникилар сотади-да, — деб қўшиб қўйди у зарда-сиз оҳангда.

— Унда йиғиштириб қўя қолсангиз бўлмайдимиз?

Фреднинг пешонаси тиришди.

— Бир вақтлар мен экспедитор бўлиб ишлаганман. Ойига тўқсон сўмга тирикчилик қилардим...

Шундоқ деб қўққисдан ўрнидан турди-да, хитоб қилди:

— Бунақа турмуш — ўта бемаза майнавозчилик!

— Турма афзал эмас.

— На илож? Бирон ишга уқувим йўқ. Тўқсон сўмга хор бўлишга рози эмасман.

Хўп, майли дейлик, ҳаётимда икки мингта котлет еяйин. Йигирма бешта зўр костюмни кийиб тўзитай, “Огонек” журналининг етти юзта сонини варақлаб чиқай. Бори-йўқ кўрганим шу бўладими? Дурустроқ хузур-ҳаловат кўрмай ўтиб кетавераманми? Ундан кўра бир лаҳза яшай, лекин одамга ўхшаб яшай...

Гап шу ерга етганда бизга егулик билан ичимлик олиб келишди.

Менинг янги дўстим фалсафа сўқишда давом этди.

— Туғилмасимиздан олдин — тубсиз жаҳаннам. Ўлганимиздан кейин ҳам тубсиз жаҳаннам. Бизнинг ҳаётимиз чексизлик уммонида бир зарра, холос. Шундоқ бўлгандан кейин лоақал ҳозирги дақиқани нолиш ва зерикш билан ўтказмайлик. Курраи заминнинг бирор жойини тирнаб кетишга ҳаракат қилайлик. Бўйинтуруқни ўрта миёна одам бўйнига осин. У барибир жасоратлар кўрсатаётгани йўқ. У ҳагто жиноятлар содир қилаётгани ҳам йўқ...

Мен Фредга қараб, “Ундан кўра жасоратлар кўрсата қолишсин-да!” деб қичқиришимга сал қолди. Лекин ўзимни тийиб қолдим. Нима бўлганда ҳам мен унинг ҳисобига ичиб ўтирибман.

Биз ресторанда бир соатча ўтирдик.

— Кетиш керак. Гаровхона ёпилиб қолади, — дедим мен.

Шунда Фред Колесников мени шерикликка ундаб қолди.

— Менга шерик бўлмайсизми? Мен жуда эҳтиёткорлик билан иш юритаман. Валюта билан тиллани олмайман. Ҳамёнингизни қаппайтириб олсангиз, йўлда тушиб қолсангиз ҳам бўлаверди. Хуллас, хўп деяқолинг... Ҳозир бир тўйиб ичамиз-да, ишни эртага гаплашамиз.

Эртасига ошнам мени алдаб кетади, деб ўйладим. Йўқ, Фред бор-йўғи кеч қолди, холос. Биз “Астория” меҳмонхонасининг олдидаги ишламай ётган фаввора ёнида учрашдик. Кейин бутазорга чекиндик.

— Бир дақиқадан кейин иккита фин жувон мол билан келади. Машина олингда улар билан бирга манави адресга суринг... Биз бир-биримизни сизляяпмизми? — деди Фред.

— Йўқ, сенсирашга ўтганмиз. Ортиқча такаллуф на ҳожат.

Фред менга газетанинг бир парчасини тутқазиб, давом этди:

— Сени Римар кутиб олади. Уни таниб олиш қийин эмас. Римарнинг аҳмоқона туси бор. Бунинг устига жигарранг свитер кийиб юради. Ўн дақиқадан кейин мен етиб бораман. Ҳаммаси о'кей бўлади!

— Мен финча билмайман-ку?

— Ҳечқиси йўқ. Энг муҳими — илжай! Мен ўзим борар эдим-ку, лекин бу ерда мени танишади. — Фред қўлимдан тутди.

— Ана улар! Ҳаракатингни қил!

Шундай деб бутазор ичига ғойиб бўлди.

Мен юрагим така-пука бўлиб, иккита аёлнинг истиқболига юрдим. Чарх товоқдай офтобда қорайган башаралари важдан улар деҳқон аёлларга ўхшаб кетишарди. Аёлларнинг устида оқ плаш, оёқларида бежирим туфли бор эди. Бошларида рангдор дурра, ҳар биттасининг қўлида тўрва; тўрвалар яхшилаб дамланган футбол тўпидай қашпайган.

Имо-ишорага зўр бериб, аёлларни бир амаллаб такси тўхтайдиган жойга олиб бордим. Навбат йўқ эди. Мен тинимсиз “Мистер Фред... Мистер Фред...” деб такрорлардим. Шундай деб аёллардан бирининг енгидан ушлаб қўярдим.

— Қани анави нусха? — деб бирдан жазавага тушди аёл. — Қаёққа гумдон бўлди? Нега бошимизни гаранг қиляпти?

— Сиз русча биласизми?

— Онаси рус эди...

— Мистер Фред бир оздан кейин келади. У сизларни ўз уйига олиб боришимни тайинлади, — дедим.

Машина келиб тўхтади. Мен борадиган жойимизни айтдим. Кейин ойнага қараб, кўчани тамоша қила бошладим. Кўчадаги йўловчилар орасида милиционерлар шу қадар кўп бўлишини хаёлимга ҳам келтирмаган эдим.

Аёллар ўзаро финча гаплашиб боришарди. Уларнинг ранжиб кетаётганлари шундоққина кўриниб турипти. Кейин улар кулиб юборишди. Буни кўриб сал енгил торддим.

Йўлда оловдай лов-лов ёниб турган свитерлик йигит мени кутиб олди. У кўзларини қисиб, менга деди:

— Башараларини қара!

— Аввал ўзингга боқ! — деб жаҳл қилди Илона. Шеригига қараганда у ёшроқ эди.

— Улар русча билишади, — дедим мен.

— Жуда яхши-да! — деди Римар пинагини бузмай. — Жуда соз. Тил билиш яқинлаштиради. Ленинград сизга маъқул келдими?

— Чакки эмас, — деди Мария.

— Эрмигажга кирдингларми?

— Ҳали кирганимиз йўқ. Қаерда у?

— Ҳар хил расмлар, совға-саломлар, бало-бадтарлар бор. Илгари замонларда у ерда подшолар истиқомат қилган.

— Бир кириб чиқсак бўларкан, — деди Илона.

— Эрмигажга бормабсизлар-а? — деб койинди Римар.

Унинг қадам ташлаши ҳатто бир оз сусайди ҳам. Гўёки бунақа маданиятсиз аёллар билан ойначилик қилиш унга малол келгандай...

Биз иккинчи қаватга кўтарилдик. Римар эшикни итарди. У очиқ экан. Ҳар томонда идиш-товоқ уюлиб ётарди. Деворларга фотосувратлар илиб ташланган. Диваннинг устида хорижда чиққан пластинкаларнинг рангдор филофлари ётипти. Ўрин йиғилмаган.

Римар чироқни ёқиб, тезгина ҳамма ёқни саришта қилди. Кейин сўради:

— Қандай мол олиб келдинглар?

— Яхшиси, аввал пулдор ошнанг қаерда эканини айт бизга.

Шу лаҳзада гурс-гурс қадам товушлари эшитилди ва Фред Колесников пайдо бўлди. У бир қўлида газета ушлаб олганди. Бу газетани почта қутисидан олипти. Унинг кўриниши жуда хотиржам, ҳатто лоқайд эди.

— Терве, — деди у фин жувонларга. — Яхшимисизлар?

Кейин Римарга ўгирилди:

— Мунча башаранг совуқ бўлмаса? Қизларга шилқимлик қилдингми?

— Менми? — деб жаҳли чиқди Римарнинг. — Биз гўзаллик ҳақида валақлашдик. Буларнинг русчага туппа-тузук экан-ку!

— Жуда яхши. — деди Фред, — яхшимисиз, Ленарт хоним. Қалай юрибсиз, Илона — ойм қиз?

— Ёмон эмас, раҳмат!

— Нега русча билишинларни яшириб эдинглар?

— Буни биздан биров сўрабмиди?

— Олдин жиндай-жиндай ичайлик, — деди Римар.

У жавондан бир шиша Кўба ромини олди. Жувонлар ҳузур қилиб ичишди. Римар яна қуйди.

Меҳмон аёллар ёзилгани чиқиб кетишганда, Римар деди:

— Фин хотинларининг ҳаммаси бир-бирига ўхшайди.

— Опа-сингил бўлгандан кейин ўхшамай нима қилсин, — деб изоҳ берди Фред.

— Ўзим ҳам шундай бўлса керак, деб ўйлаб эдим... Айтганча, бу Ленарт хонимнинг башараси жуда совуқ-а?

Фред Римарни уришиб берди.

— Ўзи, терговчининг башарасидан бошқа бирон сенга ёқадиган башара борми? Жувонлар дарров қайтишди. Фред уларнинг қўлига тоза сочиқ тутди. Улар қадаҳларни кўтариб жилмайишди. Бу уларнинг шу бугунги иккинчи жилмайишлари эди.

Улар тўрваларини тиззаларига кўйиб олган эдилар.

— Ура, — деди Римар. — Германия устидан ғалаба учун!

Биз ичдик. Жувонлар ҳам ичишди. Полда радиола турарди. Фред оёғи билан унинг мурватини буради. Қора айлана енгилгина чайқалиб турарди.

— Қайси ёзувчини яхши кўрасиз? — деб фин аёлларининг бошини қотиришда давом этди Римар.

Аёллар ўзаро маслаҳатлашиб олишди. Сўнг Илона:

— Каръялайнен чиқар-ов! — деди.

Римар мутакаббирлик билан жилмайди. Бу билан у аёллар айтган ёзувчининг номзодини маъқуллаётганини кўрсатмоқчи бўлди. Лекин дилида бошқа гапи бор эди:

— Тушунарли, — деди у, — хўш, молларинг қанақа мол?

— Пайпоқ, — деб жавоб берди Мария.

— Бошқа ҳеч нарса йўқми?

— Нима бўлишини хоҳлардинг?

— Неча пул?— баҳосини суриштирди Фред.

— Тўрт юз ўттиз икки сўм, — дея дона-дона жавоб берди Илона.

— Ё парвардигор! — деб хитоб қилди Римар. — Йиртқич капитализмнинг ҳайвоний башараси кўриниб қолди-ку!

— Мени пайпоқнинг неча жуфтлиги қизиқтиряпти, — деб уни бир чеккага суриб кўйди Фред.

— Етти юз йигирма жуфт.

— Креп-нейлонми? — деб талабчанлик билан гапга аралашди Римар.

— Синтетика, — жавоб берди Илона. — Жуфти олтмиш тийиндан. Ҳаммаси тўрт юзу ўттиз икки сўм...

Шу ерда мен жиндай ҳисоб-китоб қилиб беришим керак. Ўша кезларда креп пайпоқлар роса модага кирган эди. Совет саноати бунақа пайпоқ чиқармас эди. Уларни фақат чайқовда харид қилиш мумкин эди. Бир жуфт фин пайпоғи олти сўм турарди. Финлардан уларни олтмиш тийинга сотиб олса бўларди. Соф даромад тўқсон фоизни ташкил қиларди.

Фред ҳамёнини олиб, пулни нақд санаб берди.

— Мана, яна йигирма сўм, — деди у. — Молни тўрваси билан қолдиришлар.

— Сиваш жанжалини тинч йўл билан бартараф қилмоқ учун ичамиз, — деб орага суқилди Римар. — Эльзас ва Лотарингиянинг қўшилмоқлари учун сипқорайлик!

Илона пулларни чап қўлига олди. Ўнг қўли билан лим тўла стаканни кўтарди.

— Бу жувонлар билан бир ишрат қилмаймизми? — деб шивирлади Римар. — Халқаро яқдиллик учун.

Фред менга ўтирилди:

— Кўрдингми, куним қанақа одамларга қолганини...

Мен кўрқиб кетдим ва анча бесаранжом бўлиб қолдим. Тезроқ чиқиб кетгим келиб қолди.

— Сиз қайси рассомни яхши кўрасиз? — деб сўради Римар Илонадан.

Шунақа деб туриб қўлини Илонанинг орқасига кўйди.

— Маантерени яхши кўрсам керак, — деди Илона ундан ўзини олиб қочиб.

Римар таъна қилгандай қошларини чимирди. Гўё унинг эстетик туйғуси бир оз камситилгандай.

— Аёлларни кузатиб кўйиш зарур. Шоферга етти сўм бериш керак. Мен Римарни юборсам бўларди-ю, боласи тушмагур, пулнинг бир қисмини ўмариб қолади-да, — деди Фред.

— Мен-а? — деб ғазабланди Римар. — Мендай ҳалол одам топилармикан бу дунёда.

Мен қайтиб келганимда ҳар томонда ранг-баранг целофан халтачалар сочилиб ётарди. Римар сал-пал жиннига ўхшаб кўринарди.

— Пиастрлар, кронлар, долларлар, франклар, пенлар... — деб минғирларди у.

Кейин бирдан тинчиб қолди, ён дафтарчаси билан фломастерни қўлига олди. Нималарнидир ҳисоблаб чиқиб гап қотди:

— Ропша-роса еттиз юз йигирма жуфт. Финлар ҳалол одамлар-да... Бекорга ҳам ривожланган давлат эмас-да...

— Учга кўпайтир, — деди унга Фред.

— Нега энди учга кўпайтирар эканман?

— Улгуржи берадиган бўлсак, битта пайпоқ уч сўмдан кетади. Соф даромад бир ярим мингдан ортиқроқ бўлади.

Римар бир зумда аниқ ҳисоблаб берди:

— Бир минг етти юз йигирма саккиз сўм.

Унинг ақли қосирлиги фойдани аниқ ҳисоблашига ҳалақит бермасди.

— Жон бошига беш юздан ортиқроқ, — деди Фред.

— Беш юзу етмиш олти сўм, — деб яна аниқлик киритди Римар.

Оз-моз ўтгандан кейин Фред иккимиз кабохонага кирдик. Стол устидаги кле-ёнка ёпишқоқ эди. Теварак-атрофни алланечук ёғли туман босган. Одамлар аква-риумдаги балиқлардек сузиб юришинти.

Фреднинг қовоғи солиқ, паришонхотир эди. Мен:

— Беш дақиқада шунча пул ишладик-а?! — дедим.

Гапни қавласанг, гап чиқади-да...

— Барибир, — деб жавоб берди Фред, — маргаринда қоврилган сомсани олиб келгунларигача қирқ дақиқа кутасан.

Шунда мен:

— Мени бошингга урасанми? — деб сўрадим.

— Мен Римарга ишонмайман. Римар мижознинг ҳақидан уриб қолади, деб кўрқмайман. Ҳолбуки, у бемалол шундай қилиши ҳам мумкин. Римар мижозга пул ўрнига эски облигацияларни ўтказиши ҳам мумкин. Ёки у мижозни қўли билан пайпаслаб кўришдан ҳам тоймайди. Лекин унга ишонмаслигимнинг сабаблари бу ҳам эмас. Унга шунинг учун ишонмайманки, у — фирт аҳмоқ. Аҳмоққа нима панд беради? Гўзаллик иштиёқи. Римар гўзалликка интилади. Ўзи ҳалокатга маҳкум бўлса ҳам, шу улумини кўймайди. Римар япон транзисторини ҳоҳлаб қолипти. Римар “Берёзка” магазинига бориб, кассирга қирқ сўм узатипти. Ўзининг афт-башарасидан ҳадиксирамапти ҳам. Сирасини айтганда, у энг хашаки гастронომга кириб, бир сўм узатадиган бўлса, кассир бу пул ўғирлик эмасмикин, деб гумонсирайди. Ҳолбуки, қирқ доллар катта пул! Валюта олди-сотдиси қонунларига тўғри келмайди. Тайёр модда!.. Эртами-кечми у турмага тушиши аниқ.

— Мен-чи?— деб сўрадим.

— Сенми? Сен тушмайсан. Сен бошқа ишкаликларга рўпара бўласан.

Қанақа ишкаликлар деб ижикилаб ўтирмадим.

Хайрлашатуриб Фред деди:

— Пайшанба кuni улушингни оласан.

Мен уйга алланечук мужмал бир ҳолатда жўнадим. Мен ҳам безовта эдим, ҳам жазавага тушиб қолгандим. Афтидан, бебилиска пулларда аллақандай разил куч бўлса керак-да.

Бошимдан кечган саргузаштни Асяга айтмай кўяқолдим. Мен уни ҳайрону лол қолдирмоқчи эдим. Ҳеч қутилмаганда бадавлат ва дасти узун одам бўлиб кўринмоқчи эдим.

Бу орада муносабатларимиз борган сари совуқ торта бошлади. Унга берадиган саволларимнинг кети узилмай қолди. Мен ҳатто унинг танишларини чангитиб сўкканимда ҳам савол шаклидан фойдалана бошладим.

— Арик Шулман сенга учига чиққан аҳмоқ бўлиб кўринмайдими?

Мен Асянинг назарида Шулманнинг обрўсини тўкмоқчи эдим, лекин амалда бунинг тескарасига эришдим.

Фурсатидан аввалроқ бўлса ҳам айтақолай — кузга бориб биз ажралишдик. Ахир, бетиним сўраб-суриштирадиган одам бир вақти келиб, жавоб беришни ҳам ўрганмоғи керак-да...

Пайшанба кuni Фред кўнғироқ қилди:

— Расво бўлдик!

— Нима қилди?

Мен Римар қамалиб қолиптими, деб ўйладим.

— Ундан бадтар, — деди Фред. — Ёнингдаги баққоллик дўконига кир.

— Нима қиламан?

— Ҳамма магазинлар крeп пайпоқларга тўлиб кетипти. Советлар ишлаб чиқарган пайпоқ. Жуфти саксон тийиндан. Сифати финларникидан қолишмайди. Худди ўшанга ўхшаш синтетика...

— Энди нима қиламиз?

— Ҳеч нарса. Нима қилиб ҳам бўларди? Социалистик иқтисодиётдан бунақа разилликни ким ҳам кутипти дейсан? Фин пайпоқларини энди кимга ўтказаман? Уларни бир сўмдан ҳам олишмайди. Саноатимизни яхши биламан! Аввалига улар йигирма йил депсиниб турадилар, кейин бирдан қутуриб ишлай кетадилар. Ҳамма магазинга бир хил буюмни тиқиб ташлашади. Ускунани бир созлаб олишса, бўлди, қўяверасиз. Энди крeп пайпоқларни секундига миллион жуфтдан шипиллатиб чиқариб ташлайверади... — Натижада биз пайпоқларни бўлиб олдик. Ҳар биттамызга икки юз қирқ жуфтдан тегди. Икки юз қирқ жуфт ранги совуқ бир хил пайпоқ. Таскин берадиган-бирдан бир жойи шу эдики, “Мейд им Финланд” деган тамғаси бор эди.

Шундан кейин яна кўп воқеалар бўлиб ўтди... “Болонья” плашлари операцияси бўлди. Немисларнинг олтига стереоустановкаларини олиб сотдик. Бир яшик америка сигареталари деб “Космос” меҳмонхонасида муштлашув бўлди. Японларнинг фото жиҳозларини кўтариб олиб милициядан қочганларимиз... Ва яна кўп бошқа воқеалар...

Мен қарзларимни тўлаб қутулдим. Ўзимга дурустгина кийим-кечак сотиб олдим. Бошқа факультетга ўтдим. Бир қиз билан танишдим. Кейинчалик унга уйландим. Римар билан Фредни қамоққа олишганда, бир ой Болтиқбўйида юриб келдим. Адабиётда атак-чечак қадамлар қўябошладим. Ота бўлдим. Ҳокимият билан чиқишмай қолдим. Ишдан ҳайдалдим. Бир ой Калеев турмасида ўтириб чиқдим.

Фақат бир нарса сира ўзгармай қолди. Йигирма йил мобайнида мен турқи совуқ пайпоқни ташлаганим йўқ. Уларни ҳамма танишларимга совға қилдим. Уларга солиб арча ўйинчоқларини асрадим. Пайпоқлар билан чангларни артдим. Ромдаги ҳамма ёриқларни пайпоқ тиқиб беркитдим. Шунга қарамай бу ярамас пайпоқларнинг сони деярлик камайгани йўқ.

Ҳатто жўнаб кетаётиб ҳам кимсасиз уйнинг ўртасида бир уюм қилиб пайпоқларни ташлаб кетдим. Фақат уч жуфтнинггина чемоданга солиб олдим.

Бу пайпоқлар менга ёшликдаги безориликларимни, биринчи муҳаббатимни ва эски дўстларимни эслатди. Фред икки йил ўтириб чиққандан кейин, “Чизетта” мотоклубида ҳалокатга учради. Римар бир йил ўтирди. Ҳозир гишт комбинатида экспедитор бўлиб хизмат қилади. Ася эсон-омон муҳожир бўлиб олди. Ҳозир Стэнфордда лексикологиядан дарс беради. Шунини эсласам, америка фанига ҳам қойил қолавермайман.

АМАЛДОРНИНГ ТУФЛИСИ

Мен гапни очикдан-очик тан олишдан бошламоғим керак. Бу туфлини мен ўғирлаб олганман десам бўлади.

Икки юз йил муқаддам муаррих Карамзин Францияга борган экан. Рус муҳожирлари ундан сўрашипти:

— Мухтасар айтганда, ватанимизда нималар бўляпти?

Карамзин битта сўз билан жавоб беришти:

— Ўғирлашяпти.

Чиндан ҳам ўғирлашяпти. Йил сайин қулочни каттароқ отишмоқда.

Ўшт комбинатидан молнинг сонларини олиб кетишади. Тўқимачилик комбинатидан калава ўғирлашади. Киноаппаратлар заводидан линзаларни ўмаришади.

Ҳамма нарсани — кафелми, гипсми, полиэтиленми, электр моторларими, мурватлар, радиолапмалар, иплар, шиша-ю ойналарми — ҳаммасини кўтариб кетишади.

Кўпинча буларнинг ҳаммаси ақл бовар қилмайдиган ўта мантиқсиз бир тусга қиради. Мен биронта мақсадсиз қилинадиган мутлақо сирли ўғирликларни назарда

туяпман. Аминманки, бунақа ўғирлик фақат рус давлатидагина воқе бўлмоғи мумкин.

Мен ғоятда назокатли, олижаноб, пухта билимли бир одамни билардим — у корхонадан бир челақ цемент қоришмасини олиб кетди. Табиийки, йўл-йўлакай қоришма қотиб қолган. Ўғри тош бўлиб қотиб қолган цементни уйига яқин қолганда улоқтириб юборган.

Бошқа бир ошнам агитпунктни дабдала қилипти. У овоз берадиган қутини олиб кетишти. Уйига олиб бориб қўйгандан кейингина тинчипти. Учинчи танишим ўт ўчирғични ўғирлаб кетишти. Тўртинчиси — бошлигининг кабинетидан Поль Робсоннинг ҳайкалини олиб чиқиб кетишти. Бешинчиси — Шкапин кўчасидаги театр афишалари ёпиштириладиган тумбани ўмаришти. Олтинчиси — ҳаваскорлар клубидан ноталар қўйиладиган пюпитрни олиб кетишти.

Ўзингиз амин бўлишингиз мумкин — мен мақсадга мувофиқроқ тарзда ҳаракат қилдим. Мен хорижга сотишга мўлжалланган пишиқ-пухта совет ботинкасини ўғирладим. Албатта, мен уни магазиндан ўғирлаганим йўқ. Совет магазинида бунақа ботинкалар бўлмади. Мен Ленинград шаҳар ижроқўми раисининг ботинкасини ўғирладим. Лўнда қилиб айтганда, Ленинград шаҳар мэрининг...

Аммо биз бир оз олдинга кетиб қолдик.

Армиядан бўшагач, мен завод газетасига ишга кирдим. Газетада уч йил хизмат қилдим. Кейин тушундим — мафкуравий иш менга тўғри келмас экан.

Мен кўнглимга яқинроқ бирон иш қилиш иштиёқига тушиб қолдим. Вижлон азобларини кўзгамайдиган иш бўлса...

Бир вақтлар рассомлик мактабда ўқиганим эсимга тушди. Айтганча, мен атоқли рассом Шемякин тугатган мактабда ўқигандим. Баъзи бир малакалар сақланиб қолганди. Танишларим ошна-оғайнигарчилик йўли билан ДАСга (Декоратив-амалий санъат комбинати) жойлаб қўйишди. Мен тошйўнар устага шогирд бўлдим. Монументал ҳайкалтарошлик соҳасида ўзимни кўрсатишга жазм этдим.

Аммо монументал ҳайкалтарошлик жуда консерватив жанр. Бунинг сабаби — унинг монументаллигида.

Ҳеч кимга билдирмай роману симфониялар ёзса бўлади. Хуфия тарзда мўйқаламда расмлар чизиш мумкин. Аммо тўрт метрлик ҳайкални яширинча ишлаб кўрингчи? Овора бўласиз.

Бунақа иш учун кенггина устахона керак. Каттагина миқдорда ёрдамчи маблағ зарур. Анча-мунча ёрдамчилар, шакл берувчилар, қолипчилар, юкчилар. Хуллас, бу ишингиз расман тан олинмоғи зарур. Бинобарин, содиқ фуқаро бўлмоғингиз керак. Ҳеч қанақа тажрибаларга ўрин йўқ.

Бир куни бир машҳур ҳайкалтарошнинг устахонасига бордим. Устахонанинг бурчак-бурчакларида унинг чала ишлари салобат тўкиб турипти. Мен осонгина Юрий Гагарин, Маяковский, Фидель Кастроларни танидим. Синчиклаб қарадим-у, донг қотиб қолдим, уларнинг ҳаммаси яланғоч эди. Яъни қип-яланғоч эди. Думбалари, олатлари, мушаклари ҳафсала билан яхшилаб ишланган.

Қўрқанимдан муз терга ботдим.

— Ҳайрон қоладиган жойи йўқ, — деб изоҳ берди ҳайкалтарош. — Биз реалистлармиз. Олдин гавдани ўхшатиб ишлаймиз. Кейин либосга буркаймиз. Аммо-лекин бизнинг ҳайкалтарошлар жуда бадавлат одамлар. Ҳаммадан кўпроқ Лениннинг тасвири учун олишади. Ҳатто Маркснинг кўп меҳнат талаб қиладиган соқолига ҳам бунақа саҳийлик билан ҳақ тўланмайди.

Лениннинг ҳайкали ҳар бир шаҳарда бор. Ҳар бир район марказида ҳам. Ленин ҳайкалига буюртмаларнинг кети узилмайди. Тажрибали ҳайкалтарош Лениннинг ҳайкалини кўзини юмиб туриб ишлаб ташлайди. Яъни кўзи боғлиқ ҳолда ҳам демоқчиман. Лекин ғаройиб воқеалар ҳам бўлиб туради. Масалан, Челябинскда бундай воқеа бўлган эди:

Марказий хиёбонда шаҳар советининг биноси рўпарасига Лениннинг ҳайкалини ўрнатмоқчи бўлишипти. Тантанали митинг ўтадиган бўлипти. Бир ярим мингтача одам тўпланипти.

Тантанали музика садолари янграпти. Нотиқлар жозибадор нутқлар ирод этишипти.

Ҳайкалнинг устига оқ мато ёпиб қўйилган экан.

Ниҳоят, ҳал қилувчи дақиқалар етиб келипти. Дўмбиралар садоси остида маҳаллий ижроқўм амалдорлари пардани туширишипти.

Ленин таниш қиёфада, яъни катта йўлда машина тўхтатмоқчи бўлиб қўлини кўтарган сайёҳ қиёфасида тасвирланган эди. Унинг ўнг қўли келажак сари йўлни кўрсатиб турарди. Чап қўлини этаги шамолда ҳилпираб турган пальтосининг чўнтагига тикиб олган эди.

Муסיқа тинди. Атрофни чулғаган сукунат ичида кимдир кулиб юборди. Бир лаҳзадан кейин бутун майдон қаҳ-қаҳ уриб кулабошлаганди.

Ҳақат бир кишигина кулмас эди. Бу одам ленинградлик ҳайкалтарош Виктор Дрижаков эди. Унинг чеҳрасидаги даҳшат ифодаси аста-секин лоқайдлик ва но-чорлик ифодаси билан алмашди.

Хўш, нима бўлган эди? Шўринг қурғур ҳайкалтарош Лениннинг шапкасини иккита ишлаб қўйишти. Битгаси доҳийнинг бошида. Иккинчисини қўлида чангаллаб олган.

Мансабдорлар расвоси чиққан ҳайкалнинг устига апил-тапил парда ёпишти.

Эрталаб ҳайкални бошқатдан очишти. Туни билан ортиқча шапкани олиб ташлашипти.

Биз яна чалғиб кетдик.

Катта ҳайкаллар бундай туғилади. Ҳайкалтарош лойдан модел тайёрлайди. Қолипчи уни ганчдан қолипга қуяди. Кейин тоштарошлар ишга киришади.

Ганчдан қуйилган ҳайкал бор. Ҳали шакли-шамойили йўқ мармар тош бор. Шу тошдан ҳамма ортиқча жойини олиб ташлаш керак. Ганч ҳайкалдан бир туки ҳам ўзга эмас нусха кўчирмоқ керак.

Бунинг учун махсус қурилмалар бор. Уларни пунктир машиналар деб аташади. Шу машиналар ёрдамида тошда мингларча кертмалар қилинади. Яъни бўлғувси ҳайкалнинг шакли-шамойили белгилаб чиқилади.

Шундан кейин тошйўнар чоғроқ перфоратор билан қуролланади. У мармарнинг бўртиб турган ортиқча жойларини олиб ташлайди. Сўнг скампел (болга билан исканага ўхшаган асбоб) ишга тушади. Ишнинг сўнгги босқичи бошланади. Бу энг нозик, энг масъулиятли босқич...

Тошйўнар мармарнинг сатҳига ишлов беради. Ҳаракатларида жиндай адашса тамом. Мармар ҳам ички тузилишига кўра ёғочга ўхшаб кетади. Мармарнинг ҳам юмшоқ қатламлари, кўзлари, дарз кетган жойлари бўлади. Жуда қаттиқ жойлари ҳам бор. Бошқа жинслар сингишиб кетган ўринлари мавжуд. Хуллас, мармар билан бўладиган иш жуда оғир, катта меҳнат талаб қилади.

Мени тошйўнарлар бригадасига қўшиб қўйишти. Биз уч киши эдик. Бригадирнинг исми Осип Лихачев эди. Унинг ёрдамчиси ва дўсти — Виктор Ципин. Уларнинг иккови ҳам ўз ишининг моҳир усталари ва ўз-ўзидан маълумки, уччига чиққан пиёниста эди.

Лихачев кунда ичишни канда қилмас эди. Ципин эса бир ичса, сурункасига ичабошларди. Лекин Лихачев ҳам баъзан устма-уст босиб ичиб қолар, Ципин эса ҳар гал тўғри келганда бош оғриққа олиб туришдан қайтмасди.

Лихачев бадқовоқ, босиқ, камгап эди. У соатлаб индамай турарди-да, кейин тўсатдан лўнда ва сира кутилмаган гапларни гапириб юборарди. Унинг гаплари ичида ўйлаб юрган оғир ўйларининг давоми бўларди. У ўтиб кетаётган бирор одамга ўтириларди-да, кескин оҳангда гапириб юбораверарди.

— Мана, гапингни қара, ошна! Капитализм, Америка, Оврупо дейсан. Ҳар бир тирранчанинг энгил автомобили бор дейсан... Ҳолбуки, мени кечирасан-у, долларнинг қиймати тушяпти-ку!

— Демак, тушадиган жойи бор экан-да,— деб қувноқлик билан гапга қўшилади Ципин. — Тушаётган бўлса тушаверсин. Сенинг сўминг эса шунини ҳам эпшолмайди. Аммо Лихачев яна сукунат қўйнига шўнғийди-ю, индамай қўяқолади.

Ципин, аксинча, эзмароқ, кўнгли очиқ одам эди. У баҳслашишни ёқтирарди.

— Гап машинада эмас,— дерди у. — Ўзим ҳам машинани яхши кўраман. Капитализмда энг муҳим нарса — эркинлик. Хоҳласанг азондан ярим кечгача ичасан. Хоҳласанг суткалаб бошингни кўтармай меҳнат қиласан. Ҳеч қанақа социалистик ахлоқ тиқилинч қилмайди. Қўлингни қаёққа чўзсанг яланғоч хонимларнинг суврати босилган журналга тегади. Сиёсат ҳам четда қолган эмас. Масалан, бирон-бир министр сенинг таъбингга ўтиришма-

ди, дейлик. Майли. Жуда соз. Редакцияга ёзасан, министр «аблаҳ» дейсан. Истаган президентнинг башарасига тупурсанг бўлади. Вице-президентларни-ку айтмаёк қўй... Машина бўладиган бўлса, у ўзимизда ҳам бисёр... Менинг олтмишинчи йилда чиққан «Запорожец» им бор. Аммо ундан нима наф?..

Дарҳақиқат, Ципин «Запорожец» сотиб олган. Аммо сурункасига ичгани учун ойлаб машинасини ҳайдаёлмайди. Ноябрь ойида машинаси қор тагида қолди. «Запорожец» деганлари ўртачароқ қорли дўнгликка айланди. Ҳовлидаги болалар унинг олдидан аримайдиган бўлиб қолишди.

Баҳорда қор эриб битди. «Запорожец» худди пойгачи машинадай япалоқ бўлиб қолипти. Болаларнинг чаналари унинг томини пачақлаб ташлабди.

Ципин буни кўриб хурсанд бўлиб кетди-ёв...

— Машина ҳайдаганда мен ҳушёр бўлмоғим керак. Ичар бўлсам, таксида ҳам етиб оламан...

Мен рўпара бўлган устозлар ана шунақа эди.

Кўп ўтмай биз буюртма олдик. Буюртма анча шошилинч эди. Бригада метро-нинг янги бекати учун тошдан йўниб, Ломоносовнинг қабарик тасвирини тайёрлаб бермоғи керак эди. Ҳайкалтарош Чудновский тезлик билан моделни тайёр қилди. Қолипчилар уни ганчдан қуйишди. Биз уни томоша қилишга тўпландик.

Ломоносовнинг устида кўнгилда шубҳа уйғотадиган аллақандай чопон бор эди. Ўнг қўлида бир ўрам қоғоз. Чап қўлида глобус. Менинг тушунишимча, оқ қоғоз ижоднинг, глобус эса илмнинг рамзи эди.

Ломоносовнинг ўзи тикмачоқдан келган, башараси заифона, исқиртроқ эди. У чўчкага ўхшаб кетарди. Сталин даврида капиталистларни шунақа тасвирашар эди. Афтидан, Чудновский руҳдан материянинг устунлигини кўрсатмоқчи бўлган бўлса керак.

Глобус менга маъқул бўлди. Лекин негадир томошабинлар томонига — Америкага қаратиб қўйилган эди.

Ҳайкалтарош Кордильер, Апшалач, Гвиана тоғларини жуда нафис ишлаган эди. У ҳатто Гурон, Атабаека, Манитоби каби кўллар-у дарёларни ҳам унутмапти.

Буларнинг бари жуда галати кўринишга эга эди. Менимча, Ломоносов замонида Американинг бунақа батафсил харитаси тагида мавжуд бўлмаган. Мен бу гапни Чудновскийга айтдим. Ҳайкалтарошнинг аччиғи келди.

— Сиз мактаб боласидек фикр қиялпсиз! Мен ишлаган ҳайкал мактаб қўлланмаси эмас. Сизнинг қаршингизда Бахнинг мрамарда мужассам топган олтинчи инвенцияси. Аниқроқ айтганда, ганча мужассам топган. Метафизик синтетизмнинг энг янги кўриниши!

— Қисқа ва аниқ! — деб гап қўшди Ципин.

— Индама, — деб менга шивирлади Лихачев. — Сенинг нима ишинг бор!

Кутилимаганда Чудновский юмшади.

— Эҳтимол, сизлар ҳақдирсизлар. Шундоқ бўлса ҳам, ҳайкалга тегмаймиз. Ҳар бир ишда арзимаган бир миқдорда бўлса ҳам маънисизроқ жойи бўлмоғи керак.

Биз ишга киришдик. Аввалига комбинатда ишладик. Кейин маълум бўлдики, шошмоғимиз лозим экан. Бекатни ноябрь байрамига ишга туширишга қарор қилинипти.

Ишни бекатга бориб тугатишга тўғри келди. Яъни ер остида.

«Ломоносов» бекатида пардозлаш ишлари бормоқда эди. Бунда тошйўнарлар, электриклар, сувоқчилар меҳнат қилишмоқда. Сон-саноқсиз компрессорларнинг шовқини кулоқни қоматга келтиради. Куйган резинканинг ва ўлдирилаётган оҳанинг ҳиди келади. Маъдан идишларда гулханлар ёнади.

Бизнинг моделimizни эҳтиёткорлик билан ер остига олиб тушишди. Уни баҳайбат қозиқларнинг устига ўрнатишди. Унинг ёнгинасида тўрт тонналик яхлит мрамар тош занжирларда осиб турарди. Синчиклаб қараган одам бу тошда Ломоносовнинг шакли-шамойилини бир амаллаб таниб олса бўларди. Ишнинг энг масъулиятли қисмини биз бажармоғимиз керак эди.

Тўсатдан қутилимаган мураккаблик чиқиб қолди. Гап шундаки, эскалаторлар ишламас эди. Ароқ олиб келиш учун юқорига чиққанда олти юзта зинани босиб ўтиш керак эди.

Биринчи кун Лихачев шундай деди:

— Сен бориб кел. Ичимизда энг ёшисан.

Метро шунақа чуқурликда жойлашганини мен билмас эканман. Яна Ленинградда-я! Ленинграднинг ери зах, тупроғи бўш. Юқорига чиққунча икки марта тўхтаб, нафасимни ростлашга тўғри келди. Мен олиб келган бир шиша арақ бир зумда ичилиб кетди. Яна бориб келишга тўғри келди. Ҳамон уларнинг энг ёши мен эдим. Хуллас, бир кунда олти марта тепага чиқиб тушардим. Тиззаларим оғрийдиган бўлиб қолди.

Эртаси кунни бошқача йўл тутдик. Яъни, бир йўла олти шиша олиб тушдим. Бунинг ҳам фойдаси бўлмади. Бизнинг заҳирамиз бошқаларнинг эътиборини жалб қилиб қолди. Электриқлар, пайвандчилар, бўёқчилар, сувоқчилар теварагимизда айланишиб қолишди. Ўн минутдан кейин арақ тугади. Мен яна юқорига равона бўлдим.

Учинчи кунни устозларим ичишни ташлашга аҳд қилишди. Албатта, вақтинчалик. Аммо теварак-атрофдагилар ҳамон ичишда давом этишар эди.

Бизни ҳам саҳийлик билан меҳмон қилишарди.

Тўртинчи кунни Лихачев ёриди:

— Мен текинхўр эмасман. Бировнинг ҳақиға ичолмайман. Йигитлар, орамизда энг ёшимиз ким?

Мен яна юқорига йўл олдим. Юқорига чиқишга анча кўникиб ҳам қолдим. Афтидан, оёқларим бақувват тортиб қолди, шекилли.

Хуллас, асосан, ишни Лихачев билан Ципин бажаришарди. Ломоносовнинг қиёфаси борган сари аниқроқ тус олаборди. Айтмоқ керакки, унга сари у кўпроқ ёқимсиз бўлиб борарди.

Баъзан-баъзан ҳайкалтарош Чудновский пайдо бўлиб қоларди. Доҳиёна кўрсатмалар берарди. Йўл-йўлакай нималарнидир тузатиб кетарди.

Бекатда ишлаётганлар ҳам ўқтин-ўқтин Ломоносовга қизиқиб қолишарди. Масалан, шундай деб сўраб қолишарди:

— Сирасини айтганда, бу ўзи ким — эркакми, хотинми?

— Хунасароқ, — деб жавоб берарди уларга Ципин.

Байрам тобора яқинлашиб келмоқда. Пардоз ишлари битай деб қолди. «Ломоносов» бекати тантанавор қиёфа касб этди.

Полга гулдор плиткалар ётқизилди. Шифтга чўян қандиллар илинди. Деворлардан бирининг олдиға бизнинг ҳайкалимиз қўйиладиган бўлди. У ерда темирлардан пайвандлаб жой тайёрланди. Сал юқорироқда яхлит мрамартош илиниб турган занжирлар хира ялтирарди.

Мен полни супуриб чиқдим. Устозларим пардознинг сўнгги рангларини беришмоқда. Ципин ҳайкалнинг ботинкасиға жило бермоқда. Лихачев парикнинг ғажақларини тўғрилайпти.

Бекат очиладиган куннинг арафасида биз ер остида тунаб қолдик. Ўзимиз ишлаган ҳайкални жойиға ўрнатмоғимиз керак эди. Уни темир ўқларға кийдириб, мустаҳкам бўлсин учун эпоксидли мой қуйиб, қотирмоғимиз лозим эди.

Бунақа оғир нарсани ердан тўрт метр юқорига қўтариш анча оғир иш. Биз бир неча соат овора бўлдик. Ҳалеганда ишимиз юришавермади. Темир ўқлар жойиға тушавермас эди. Занжир ғижирлар, тош чайқаларди. Лихачев овози борича бақирарди:

— Яқинлашма!

Ниҳоят, мрамар тош ер устида муаллақ туриб қолди. Биз занжирларни ечиб олиб анча нариға бориб турдик. Узоқдан Ломоносов кўрса кўргудек қиёфада эди.

Ципин билан Лихачев енгил тортиб, ичишди. Кейин эпоксидли мойдан тайёрлай бошлашди.

Биз тонгға яқин тарқалишдик. Соат бирда тантанали очилиш маросими бўлмоғи керак эди.

Лихачев янги костюм кийиб келди. Ципиннинг устида замша куртка билан жинси. Унинг ўзига стадиган олифта эканидан беҳабар эканман.

Айтганча, икковлари ҳам хушёр эди. Шундайлигидан ҳатто ранглари ўчиб кетгандай туюларди.

Биз ер остиға тушдик. Мрамар устунлар орасида башанг кийинган хушёр ишчилар айланиб юришипти. Лекин кўпларининг чўнтаклари сезилар даражада қаппайиб турипти.

Тўртта дурадгор шоша-пиша чоғроқ минбар ясашяпти. Минбарни ҳайкал тагига ўрнатишлари керак.

Осип Лихачев овозини пасайтириб, менга деди:

— Эпоксидли мой қотиб улгурмаганми дейман-да... Ципа эритгични жуда кўп қуйиб юборувди. Хуллас, бу мрамар қоя зўр-базўр илиниб турипти. Шунинг учун митинг бошланиши билан бир чеккага чиқиб тур. Хотинингта ҳам айтиб қўй, эҳтиёт бўлсин.

— Ие, у ерда ахир, Ленинграднинг ҳамма казо-казолари бўлади-ку?— дедим мен. — Ҳайкалимиз қулаб тушса нима бўлади?

— Қулаб тушса чакки бўлмас балки,— деб ланж жавоб берди бригадир.

Соат бирда донгдор меҳмонлар келмоғи керак эди. Шаҳар мэри ўртоқ Сизовни кутишяпти. Ленинград жамоатчилигининг вакиллари унга ҳамроҳ бўлмоқлари керак. Олимлар, генераллар, спортчилар, ёзувчилар.

Очилиш дастури бундай эди: аввал бир ғуруҳ одамлар учун кичикроқ зиёфат. Кейин қисқача митинг. Фахрий ёрлиқлар ва мукофотларни топшириш. Кейинчалик эса бекат бошлиғи айтганидек, «кимнинг кўнгли кимда бўлса...» Биров ресторанга, биров бадий ҳаваскорлар концертига.

Меҳмонлар бирдан йигирмата ўтганда келишди. Мен композитор Андрей Петровни, штанга кўтарувчи Дудкони ва режиссер Владимировни танидим. Шаҳар мэрини ҳам танидим, албатта.

У баланд бўйли, ҳали унда қаримаган одам эди. Қиёфасидан зиёлинамо эди. Миқтидан келган иккита бадқовоқ йигит уни кўриқлаб турарди. Уларнинг чеҳрасида алланечук тундлик бор эди. Бу тундлик уларнинг мушглашишга тайёр эканликларидан далолат берарди.

Мэр бекатни айланиб чиқди, бизнинг ҳайкалимиз олдида қадамини секинлатди. Паст овозда сўради:

— Бу менга кимни эслатяпти?

— Хрушчевми,— деди бизга кўз қисиб Ципин.

Бу орада минбарга пушти сатин қоплаб бўлишди. Бир неча минутдан кейин стол ёнига таклиф қилишди.

Ён томонда аллақандай сирли эшик очилди. Кенггина бир хонага кўзимиз тушди. Мен бу хонанинг борлигини билмаган эканман. Афтидан, бу ерда маъмурият учун бомбадан қочадиган жой қилишмоқчи бўлган кўринади.

Зиёфатда меҳмонлар билан бирга бир нечта хизмат кўрсатган ишчилар ҳам иштирок этишди. Биз учовимиз ҳам таклиф қилинган эдик. Афтидан, бизни маҳаллий зиёлилар қаторига киритишган эди. Бунинг устига ҳайкалтарошнинг ўзи йўқ эди.

Стол теварагига ҳаммаси бўлиб ўттизтача одам сиғди. Бир томонга меҳмонлар ўтирди, уларнинг рўпарасига биз жойлашдик.

Биринчи бўлиб бекат бошлиғи гапирди. У шаҳар мэрини таништирар экан, уни «матонатли ленинчи» деб атади. Ҳамма узоқ қарсақ чалди.

Шундан кейин мэр сўз олди. У қоғозга қараб гапирди. Ишлардан жуда мамнун эканини изҳор қилди. Ҳамма меҳнаткашларни ишни муддатидан олдин бажарганлари билан қутлади. Тутила-тутила уч-тўртта фамилияни айтди. Ниҳоят, ленинча доно раҳбарият учун қадаҳ кўтаришни таклиф қилди.

Ҳаммага жон киргандай бўлди. Қўллар қадаҳларга узатилди.

Кейин яна бир неча марта алёр айтилди. Бекат бошлиғи мэр учун ичишни таклиф қилди. Композитор порлоқ келажак учун, режиссёр Владимиров мамлакатларнинг тинч-тотувлиги учун кўтарди. Штанга кўтарувчи Дудко эса кўз ўнгимизда ҳақиқатга айланаётган эртақ учун оқ уришга чақирди.

Ципин қизариб кетганди. У бир стакан коньякни ичиб олиб, шампанскийга қўл узатди.

— Аралаштирма,— деб маслаҳат берди бригадир. — Ўзинг етилиб қолибсан.

— Аралаштирма деганинг нимаси?— деб ҳайрон бўлди Ципин. — Нима учун аралаштирмай? Мен йўлига амал қилиб аралаштирмаман. Ҳаммаси бадастир бўлади. Ароқни пиво билан аралаштирсанг — бир гўр. Коньякни шампанскийга қўшсанг йўриғи бошқа. Бу масалада устаси фарангман. Менинг олдимга тушадигани йўқ.

— Кўриниб турипти,— деди қовоғини уйиб Лихачев. — Тайёрлаган эпоксидли мойингдан билувдим.

Бир дақиқадан кейин ҳамма бараварига жаврай бошлади. Ципин режиссёр Владимировни кучоқлаб олган. Бекат бошлиғи мэрнинг кўнглини овлаш билан овора. Сувоқчилар билан тошйўнарлар бир-бирларига гап бермай, иш ҳақининг камлигидан нолишга тушишди.

Фақат Лихачевгина жим эди. Ниманидир ўйлаб ўтиришти, шекилли. Кейин сира кутилмаганда штанга кўтарувчига мурожаат қилиб, деди:

— Бир яҳудий жувонни билардим. Улфатчилик қилганмиз. Яхши пазанда эди.

Мен бўлсам мэрдан кўзимни олмай ўтирибман. У нимаданир безовта эди. Нимадир унга малол келмоқда. Уни қошини чимиришга ва сергакланишга мажбур қилмоқда. Вақти-вақти билан чехрасида уқубатли бир жилмайиш пайдо бўлади.

Кейин бундай воқеа содир бўлди.

Мэр кескин ҳаракат билан столга сурилди. Бошини қуйи эгмай, ўзи қуйи энгашиди. Чап кўлидаги нонини қўйиб, уни пастга йўналтирди.

Бир дақиқача фахрий меҳмоннинг башараси жуда жиддий тус олди. Кейин мэр билинар-билимас инқиллади-да, анча енгил тортиб, ўриндиқнинг суюнчилигига ястанди. Кейин мамнун чехра билан яна нонни қўлига олди.

Шунда мен ҳеч кимга билинтирмай дастурхонни кўтардим. Столнинг тагига бирров қарадим-у, дарров қаддимни ростладим. Кўрган нарса мени лол қолдирди ва дамимни чиқармасликка мажбур этди. Бировнинг сиридан воқиф бўлиб қолдим-да... Нимани кўрдим?— деб сўранг. Мен мэрнинг катта-катта оёқларини кўрдим. У қалин кўк ипак пайпоқ кийиб олган экан. Оёқларининг бармоқлари ўйноқлаб турарди. Гўё мэр оёғи билан рояль чалаётгандай. Оёғининг ёнида ботинкаси турипти.

Шу топда билмадим — менга нима бўлди? Менинг шу пайтгача мудраб келган диссидентлигим бош кўтардими? Ёки менинг томирларимдаги жиноятчилик қони гупуриб кетдими? Ёки менга аллақандай бузғунчи кучлар таъсир этдими?

Ҳаётда бир марта ҳар кимда ҳам шундай бўлади.

Ундан кейин воқеаларни гира-шира эслайман. Мен секингина ўриндиқнинг чеккасига сурилдим. Оёғимни чўздим. Оёғим билан пайпаслаб мэрнинг ботинкасини топдим-да, эҳтиёткорлик билан ўзимга сурдим.

Шундан кейингина кўркувдан донг қотиб қолдим.

Шу лаҳзада бекат бошлиғи ўрнидан турди.

— Диққат, дўстлар. Сизларни бир зумлик тантанали митингга таклиф қиламан. Фахрий меҳмонлар, минбарда жойларингизни эгалланг!

Ҳамма ҳаракатга келди. Режиссёр Владимиров галстугини тўғрилади. Штанга кўтарадиган Дудко апил-тапил шимининг тугмаларини қадади. Ципин билан Лихачев истамайгина қадаҳларидан ажрадилар.

Мен мэрга қарадим. Мэр хавотир билан аланг-жаланг бўлиб, оёқлари билан стол остини тимирскиларди. Албаттаки, мен бунга кўрганим йўқ. Лекин унинг юзидagi саросимадан бунга сезиб турибман. Борган сари қидириш доирасини кенгайтираётгани шундоқ аён бўлиб турипти.

Менинг нима иложим бор эди?

Мен ўтирган ўриндиқнинг ёнида Лихачевнинг портфели турганди. Портфелни сира ёнимиздан қўймас эдик. Ахир унга ўн олти шиша ароқ сиғар эди. Уни кўтариб юриш буткул менга топшириб қўйилган эди.

Мен дастурмолимни тушириб юбордим. Сўнг эгилдим-да, мэрнинг ботинкасини портфелга солиб қўйдим. Қўлим тегиши билан уларнинг вазминлигидан пишиқлигини ҳис қилдим. Буларнинг барини бирор киши пайқаб қолди деб ўйламайман.

Портфелнинг оғзини ёпиб ўрнимдан турдим. Қолганлар ҳам оёққа турган эди. Ўртоқ Сизовдан бошқа ҳамма тик турганди. Соқчилар саволчан назар билан хўжайинларига қараб-қараб қўйишяпти.

Шу пайтда шаҳар мэри ўзини ақлли ва топқир одам сифатида кўрсатди. У кафтларини кўкрагига босиб, паст овозда шивирлади:

— Мазам бўлмай кетяпти. Жиндай ёнбошламасам бўлмайди...

Мэр тезгина костюмини ечди, бўйинбогини бўшатди ва телефоннинг ёнидаги диванга чўзилди. Унинг кўк ипак пайпоқли оёқлари ҳорғинлик билан икки томонга очилди. Қўлларини қорни устига чалиштириб олганди. Кўзлари юмуқ.

Соқчилар югуриб қолишди. Бири врачга кўнғироқ қилди. Иккинчиси буюра бошлади:

— Бинони бўшатишлар! Бинони бўшатишлар дейман! Тезроқ! Митингни бошланг! Бошланг митингни!

— Бирор ёрдамим тегармикин?— деб гапга аралашди бекат бошлиғи.

— Қани, туёғингни шиқиллатиб қол!— деган жавоб янгради.

Биринчи соқчи кўшимча буюрди:

— Стол устидаги нарсаларга тегилмасин. Ҳаммаси қандоқ бўлса, шундай қолсин! Зараркунандалиқ бўлган бўлиши мумкин. Қатнашганларнинг фамилияси ёзиглиқ бўлса керак?

Бекат бошлиғи тилёғламалиқ билан деди:

— Рўйхатни ўзим тайёрлаб бераман.

Биз бинодан чиқдик. Портфелни кўтариб борар эканман, кўлларим қалтирар эди. Устунлар орасида ишчилар тўп-тўп туришибди. Худога шукур, Ломоносовнинг ҳайкали жойида туришти.

Митингни бекор қилишмади. Сардорларидан маҳрум бўлган донгдор меҳмонлар минбарнинг олдида қадамларини секинлатдилар. Уларга минбарга чиқишни буюришди. Меҳмонлар мрамар ҳайкал тагига тизилиб ўтиришди.

— Юринглар, кетдик,— деди Лихачев,— нима, митинг кўрмабмизми? Мен Чкалов кўчасида бир пивохонони биламан.

— Ҳайкал тушиб кетмаганига ўзимиз ишонч ҳосил қилсак чакки бўлмас эдида,— дедим.

— Тушиб кетса,— деди Лихачев,— пивохонода ўтириб ҳам эшитамиз.

Ципин гапга қўшилди:

— Чакана кулги бўлмас-ов...

Биз юқорига чиқдик. Кўёш чарақлаб турган бўлса-да, ҳаво совуқ эди. Шаҳар байрам байроқлари билан безатилганди.

Бизнинг Ломоносовимизни эса икки ойдан кейин олиб ташлашди. Ленинград олимлари газетага мактуб ёзишди. Бизнинг ҳайкалимиз улуг сиймонинг шаънига доғ туширади, деб шикоят қилишди. Табиийки, бу даъволар Чудновскийга қаратилган эди. Бизнинг ҳақимизни тўла-тўкис беришди. Лихачев деди:

— Муҳими шу...

БИНОЙДЕК КОСТЮМ

Ҳозир ҳам кийинишимнинг мазаси йўқ. Авваллари-ку жуда ёмон кийинардим. Совет Иттифоқида яшаган кезларимда шунақа ёмон кийинардимки, ҳатто бунинг учун дакки ҳам ердим. Эсимда, Пушкин кўриқхонасининг директори бир куни менга шундай деган эди:

— Ўртоқ Довлатов, сиз ўзингизнинг бесўнақай шимингиз билан бу жойлардаги байрамона муҳитни бузаяпсиз...

Мен хизмат қиладиган таҳририятда ҳам кўпинча мендан ранжишарди. Эсимда, бир газетанинг муҳаррири бир куни менга шундай дакки берганди:

— Сиз очикдан-очиқ обрўйимизни тўкяпсиз. Биз сизга ишончимизни кўрсатдик. Сизни генерал Филоненконинг дафн маросимига вакил қилдик. Сиз бўлсангиз, менга маълум бўлишича, маросимга костюмсиз борибсиз.

— Устимда курткам бор эди.

— Аллақандай эски бир ридони кийиб борибсиз.

— Ридо эмас. Хорижий куртка. Уни менга Леже совға қилган эди.

(Чиндан ҳам куртка менга Фернан Лежедан ўтган эди. Бироқ бу воқеани кейин айтиб бераман).

— «Леже» нима дегани?— деб бурнини жийирди муҳаррир.

— Леже атоқли француз рассоми. Коммунистик партия аъзоси.

— Бўлмаган гап,— деди муҳаррир. Кейин бирдан жаҳди чиқди. — Бас қилинг! Ҳадеб гап қайтарганингиз қайтарган. Сиз ҳам одамларга ўхшасангиз нима қиларкин? Сиз мўътабар бир газетанинг ходимисиз. Марҳамат қилиб, шунга яраша кийиниб юринг.

Бу гапдан кейин мен:

— Таҳририят менга пиджак олиб берсин. Костюм бўлса яна ҳам яхшироқ бўларди. Майли, бўйинбоғни ўзим сотиб ола қоламан, — дедим.

Муҳаррир муғомбирлик қилмоқда эди. Менинг қанақа кийинишим унга мутлақо барибир эди. Гап бунда эмас эди. Бунинг тагида бошқа сабаб ётар эди.

Мен таҳририятдаги энг соғлом ходим эдим. Ҳаммадан йўғон эдим. Яъни бошлиқларнинг айтишича, важоҳатим бор эди. Ёки масъул котиб Минцининг ибораси билан айтганда, энг салобатли ходим эдим.

Биронга машҳур одам ўлиб-нетиб қолса, дафн маросимига таҳририятдан мени юборишарди. Тобутни кўтаришга ҳамманинг ҳам кучи етавермайди-да. Мен бўлсам, айтиш мумкин, мароқ билан кўтарар эдим. Албатта, дафн маросимини яхши кўриб кетганим учун эмас. Балки газета ишини жинимдан бадтар ёмон кўрганимдан шундай қилардим.

— Роса сурбет экансиз-ку, — деди муҳаррир.

— Ҳечам-да... — дедим мен. — Бу қонуний талаб. Масалан, темирйўлчиларга махсус либос берилади. Сув остида ишлайдиганлар скафандр олади. Таҳририят менга ҳам махсус кийим олиб берсин-да... Мотам маросимида киядиган костюм...

Муҳарриримиз кўнгилчан одам эди. Маошинг катта бўлгандан кейин кўнгилчан бўлсанг ҳам ярашаверади. Бундан ташқари у пайтларда нисбатан эркинлик ҳам бор эди.

У деди:

— Келинг, мурсоёу мадора қилайлик. Сиз янги йилгача ижтимоий аҳамиятга молик учта материал тайёрланг. Ижтимоий-сиёсий йўналишда кенг қўламли учта мақола. Шундай қилсангиз, таҳририят сизни жўнроқ бир костюм билан тақдирлайди.

— Жўнроқ деганингиз нима дегани? Арзон костюм биланми?

— Арзон эмас, қора костюм билан. Тантанали вазиятларда кийгани.

— О'кей, — дедим мен. — Шу гапингизда турасиз-а?

Бир ҳафтадан кейин таҳририятга келдим. Тарғибот бўлимининг мудири Безуглов чақиртирган экан. Бир қават пастга тушдим. Безуглов бир вақтнинг ўзида икита телефонда гаплашаётган экан. Бундай деяпти:

— Белорус бўлмайди. Белоруслар ачиб ётипти. Менга ўзбек керак. Жуда бўлма-са эстон топинглар... Йўғ-а, шошма, эстон бор, шекилли... Молдован йўқ бўлса керак... Нима? Ишчи бўлмайди. Йўқсуллар етарли... Зиёли бўла қолсин, ёки хизмат кўрсатиш соҳасидан бўлса ҳам майли. Ҳарбий бўлса тагин ҳам соз бўларди. Майли-да, бирон старшинами...

Хуллас, ҳаракатингни қилавер.

Безуглов бошқа дастакни кўтарди:

— Алё... Зудлик билан ўзбек керак бўлиб қолди. Қанақа бўлса ҳам майли. Менга деса текинхўр бўлмайдами!.. Бир қўллаб юбор, оғайни. Умрбод унутмайман...

Мен саломлашиб сўрадим:

— Бу қанақа байналмилал?

Безуглов жавоб берди:

— Ҳадемай Конституция куни келади. Шунга бағишлаб ўн бешта очерк бермоқчимиз. Ҳар бир иттифоқчи республикадан биттадан. Ҳар хил халқларнинг вакиллари ни қамраб олмақ керак.

Безуглов ёнидан сигаретасини олиб, давом этди:

— Руслар масаласида қийинчилик йўқ. Украинлар ҳам етиб ортади. Грузинни тиббиёт академиясидан топдик. Гўшт комбинатида озарбойжон бор экан. Ҳатто молдован ҳам топилди. Райком комсомолда кўриқчи экан. Лекин ўзбек, қирғиз, туркманлардан ёлчимаяпмиз. Ўзбекни қаердан топсам экан-а?

— Қаердан бўларди. Ўзбекистондан-да! — дедим мен.

— Фаросатингга балли! Албатта, Ўзбекистондан топмоқ керак. Аммо муддат тиғиз. Бундан ташқари командировкага ажратиладиган пул тамом бўлган... Хуллас калом, эллик сўм ишлаб олишни хоҳлайсанми?

— Хоҳлайман.

— Ўзим ҳам шундоқ деб ўйлаб эдим. Менга ўзбек топиб бер, эллик сўм ёзиб бераман. Ҳатто тезкорлик учун яна жиндай кўшиб ҳам бераман.

— Бир татар танишим бор...

Безугловнинг аччиғи келди.

— Татарни бошимга ураманми? Ўзимнинг ҳам татар қўшниларим бор. Аммо бундан нима фойда? Иттифоқдош республика эмас бу. Хуллас, менга ўзбек топишинг керак. Қирғиз билан туркманни штатсиз мухбирларга топширдим. Тожик Сашка Шевелевда бор, шекилли. Қозоқни Самойлов қидиряпти. Ва ҳоказо... Ўзбек керак. Хўш, қалай, топасанми?

— Майли, — дедим. — Лекин сени огоҳлантириб қўяй. Очерк ижтимоий аҳамиятга молик бўлади. Ижтимоий-сиёсий йўналишда кенг қўламли бўлади.

— Ичганмисан? — деб сўради Безуглов.

— Йўқ. Қуйиб бермоқчимисан?

— Қўйсанг-чи, — қўлларини силкитди Безуглов. — Бўлмайди. Мен фақат кеч-қурун ичаман... Соат бирдан аввал бир қултум оғзимга олмайман...

Безугловни кўпдан бери билардим. У ўзига хос одам эди. Аслини сўрасангиз, Свердловскда туғилган.

Эсимда бор — бир гал Ўролга командировкага борадиган бўлиб қолдим. Табиийки, Свердловскка ҳам боришим керак. Май байрамига тўғри келган эди. Яъни меҳмонхона масаласи анча чатоқ бўлиши мумкин эди.

Безугловга мурожаат қилдим.

— Свердловскда сенинг ота-онангникида бир кеча ётсам бўлармикин?

— Албатта-да! — деб хитоб қилди Безуглов. — Албатта бўлади. Бир кеча эмас, истаганингча... Ҳаммалари хурсанд бўлишади. Уйлари жуда кенг. Отам — мухбир аъзо, онам — хизмат кўрсатган санъат арбоби. Сени хонаки чучварага тўйдиришди... Фақат битта шартим бор — биз таниш эканимизни айтиб қўйма. Ҳаммаси расво бўлади. Мен ўн тўрт ёшимдан бери оиламизнинг шаънига доғ туширган ҳисобланаман.

— Майли, — дедим мен. — Ўзбекни топганим бўлсин.

Мен ҳаракат қила бошладим. Ён дафтаримни варақлаб кўришдан бошладим. Ўттизтача танишларимга қўнғироқ қилдим. Ниҳоят, труба чаладиган бир оғайнимдан садо чиқди:

— Бизда Болиев деган тромбон чаладиган йигит бор. Миллати ўзбек.

— Жуда соз-да! — дедим. — Қани, менга телефонини бер-чи...

— Ёз.

Мен ёзиб олдим.

— У сенга маъкул бўлади, — деди оғайним. — Маданиятли, кўп китоб ўқийдиган, ҳазил-хузунли ёқтирадиган одам. Яқинда озод бўлди.

— «Озод бўлди» деганинг нимаси?

— Муддатини битириб, озодликка чиқди-да...

— Нима бало, ўғрими? — деб сўрадим.

— Нега ўғри бўларкан? — Хафа бўлди ошнам. — Бир аёлни зўрлагани учун қамалган...

Мен дастакни илиб қўйдим.

Шу заҳоти Безуглов қўнғироқ қилди:

— Омадинг бор экан, — деб қичқирди у телефонда, — ўзбекни топишди. Уни Мишук топди. Қасрдан топганини биласанми? Ҳа, темирчилар бозоридан... Майда чайқовчи экан. Яхши бўпти. Хусусий тадбиркорликка ҳозир дуруст қарашади. Торморқалар, шахсий полизлар ва ҳоказолар...

— Унинг шахсий полизи борлигига аминмисан сўрадим мен.

— Мен қаёқдан билай? Билишни ҳам истамайман. Бироқ мен горкомнинг сўнгги йўриқномасини яхши биламан... Хуллас, ўзбек масаласи ҳал бўлди ҳисоб.

— Афсус, — дедим мен. — Ҳозиргина жуда яхши бир номзодни топган эдим. Маданий-маърифатли ўзбек. Оркестрнинг яккахони. Яқинда гастролдан келган...

— Кечикдинг. Уни янаги галга олиб қўямиз. Мишук аллақачон мақолани олиб келди. Сенга энди бошқа топшириқ бор. Ихтирочилар кунни яқинлашяпти. Сен ҳозирги рус усталаридан бирини топасан. Машҳур Чапақайнинг вориси бўлсин. Эсингда борми, инглизларга бургасини тақалаб берган Чапақай бор-ку? Шу мавзуда материал тайёрлайсан.

— Ижтимоий қимматга моликми?

— Ҳа, энди, шунақа бўлади-да...

— Майли... Бир уннаб кўраман.

Мен бунақа хунарманд устани эшитган эдим. Менга кинохроникада хизмат қиладиган акам айтган эди.

Бу чол Ленинграднинг яқинида Елизаровское деган жойда хусусий уйда истикомат қилар экан. Уни топиш мен ўйлагандан кўра осонроқ бўлди. Биринчи рўпара келган одам йўлни кўрсатиб берди.

Чолнинг исми шарифи Евгений Эдуардович эди. У эски автомобилларни таъмирлаш билан шуғулланар экан. Дабдала бўлган занглаб кетган автомобил қисмларини ахлат уюмларидан қидириб топар экан. Ҳар хил манбалар ёрдамида автомобилнинг дастлабки қиёфасини қайта тиклар экан. Уни ўрнига қўйгунча оламжаҳон ишни қилар экан. Елимлаб ёпиштирадими-ей, жавҳарлайдими, ялтиратадими...

У ўнлаб эски русумдаги машиналарни таъмирлаган. Улар орасида «Олдсмобил»лар ва «Шевроле»лар, «Пежо» ва «Форд»лар бор. Ранг-баранг, чармлари ялт-ялт қиладиган, бесўнақай бўлса ҳам кўзга яқин бу машиналар кишида ёрқин таассурот қолдирар эди.

Шуниси ҳам борки, чол таъмирлаган эски машиналарнинг ҳаммаси ҳаракатда эди. Улар дириллар, гумбирлар ва бинойидек тезликда юра оларди. Сал-пал чайқалиб юрса-да, ҳар қандай пиёдани ортда қолдириб кетарди. Улар кўчадан ўтиб борар экан, одамлар цирк гомошасини кўргандай маҳлиё бўлиб қараб қолишарди.

Машиналарни уларнинг хўжайини Евгений Эдуардовичнинг ўзи ҳайдарди. Унинг устидаги алмисоқдан қолган чарм тужуркаси ялт-юлт қиларди. Кўзига эски шофёрлар тутадиган кўзойнак тутиб олган. Бошидаги кетмон нусха шапкаси унинг қиёфасига ўзига хос тус бериб турарди.

Айтгандай, у биринчи рус автомобилчиларидан десак хато бўлмас. Ўн иккинчи йилда рулга ўтирган. Бир неча муддат Родзянконинг шахсий шофёри бўлган. Кейин Троцкийни, Кагановични, Андреевни олиб юрган. Шофёрлар тайёрлайдиган биринчи рус автомактабига раҳбарлик қилган. Урушни бронетанк қисмининг командири лавозимида тугатган. Кўпгина ҳукумат мукофотларини олишга сазовор бўлган. Табиийки, қамалиб чиққан. Ёши қайтиб, қартайиб қолгандан кейин эски машиналарни таъмирлаш билан шуғулланган.

Евгений Эдуардовичнинг ишлари халқаро кўргазмаларда намойиш қилинган.

Ўзимизнинг киночилар ҳам, хорижий киночилар ҳам унинг бир нечта машинасини кинога олишган. У автомобилга бағишланган беҳисоб журналларнинг таҳририяти билан тўрт тилда ёзишиб турарди.

Бирор кинони суратга олишда унинг машиналари иштирок этадиган бўлса, Евгений Эдуардовичнинг ўзи ҳам уларнинг ёнида бўларди. Кинорежиссёрлар унинг келишган қадди-қоматига эътибор беришган. Аввал ундан оммавий саҳналарда фойдаланишган. Кейин унга баъзи бир кичкина ролларни бера бошлаганлар. У меньшевик бўлиб кинога тушган, дворян ролида чиққан, эски олимлар ролини ижро этган. Хуллас, ҳаммасининг устига-устак, киноартист ҳам бўлиб олган...

Мен Елизаровскоеда икки кун бўлдим. Ён дафтарим хилма-хил тафсилотлар тасвирига тўлиб кетди. Тезроқ ўтириб, очеркни ёза бошлашга ошиқдим.

Таҳририятга келдим. Қарасам, Безуглов командировкага кетиб қолипти. Ҳолбуки, менга командировкага пулимиз тамом бўлди деган эди.

Майли... Газетанинг масъул котиби Боря Минцнинг олдига кирдим. Режала-ринми гапириб бердим. Энг мароқли тафсилотларни айтдим.

— Фамилияси нима экан? — деб сўради Минц.

Мен Евгений Эдуардовичнинг таширфномасини чўнтагимдан чиқардим.

— Холидей, — деб жавоб бердим. — Евгений Эдуардович Холидей.

Минцнинг кўзи чиқиб кетди.

— Холидей? Рус устаси Холидей бўладими? Левшанинг авлоди Холидейми?! Ҳазиллашяпсанми? Унинг келиб чиқиши ҳақида нима биламиз? Қаердан олган бунақа фамилияни?

— Сенинча Минц аълороқми?.. Чиқиб келишини гапирмаёқ кўй...

— Аълороқ эмас, албатта, — деб тан олди Минц. — Ундан беш бадтар. Лекин шуниси борки, Минц хусусий одам-да... Ихтирочилар куни муносабати билан Минц тўғрисида очерк ёзилмайди. Минц қахрамон эмас. Минцни умуман тилга олишмайди.

(Шунда кўнглимдан бир гап ўтди — ниятингни яхши қил, ошна!)

— Шахсан мен англизларга қарши эмасман.

— Шуниси қолиб эди,— дедим мен.

Бирдан ансам қотиб, ижирғаниб кетдим. Нималар бўляпти ўзи? Ҳеч нарсани матбуотда босиб бўлмайди. Теварагингдаги нарсаларнинг ҳеч қайсисини чиқариб бўлмайди. Билмадим, совет журналистлари мавзуни қаердан оларкинлар?.. Ниятларимнинг биронтасини ҳам рўёбга чиқариб бўлмайди. Нимаики гапирсам, телефонда гапириб бўлмайдиган гаплар. Ким билан танишсам, ҳаммаси шубҳали.

Масъул қотиб гапни бошқа ёққа бурди:

— Қахрамон она тўғрисида ёзгин. Жуда оддий, камсуқум бир қахрамон онани топ. Фамилияси ҳам оддий бўлсин. Икки юз эллик қаторча ёз. Бунақа материал ҳеч қандай тўсиқсиз ўтади. Қахрамон она — ҳамма чиптасига ютуқ чиқадиған лотереядай гап...

Нима иложим бор эди? Ҳар нима деганда ҳам мен хизматдаги журналистман. Яна ошна-оғайниларимга кўнгироқ қила бошладим. Битта ошнамдан садо чиқди.

— Бизнинг ҳовлимиздаги фаррош хотиннинг бир дунё боласи бор. Лекин ҳаммаси бир-биридан бадтар безори...

— Бунинг аҳамияти йўқ...

— Ундай бўлса, етиб кел.

Унинг берган адресига йўл олдим.

Фаррош хотиннинг исми шарифи Лидия Васильевна Брикина экан. Ҳар ҳолда, мистер Холидейдан аъло-да! Лекин унинг турар жойига қараб бўлмас эди. Столининг шалоғи чиққан, бир нечта илма-тешик тўшак, нафасни бўғадиган қўланса ҳид. Оёқ остида юпун, кир-чир болалар ўрмалашади. Энг кичкинаси фанер арава-чада чинқириб йиғлаб ётипти. Ўн тўрт ёшлардаги қиз бармоғи билан деразага расм чизяпти.

Мен келишдан кўзлаган мақсадимни айтдим. Лидия Васильевнага жон кирди.

— Ёзақол, азизим, ёзақол... Мендан кўнглинг тўқ бўлсин... Ҳамма гапни айтиб бераман. Ит азобида кечаётган турмушимни ҳамма билиб қўйсин.

Мен сўрадим:

— Давлат сизга ёрдам бермайдими?

— Беради. Берганда қандоқ! Бир ойга бизга қирқ сўм беришга тегиш. Бундан ташқари орден-порден дегандай... Ана, дераза тоқчасида бир банкада тўла турипти. Мандаринга алмаштирсамми уларни? Биттасига тўрттадан...

— Эрингиз-чи? — деб сўрайман.

— Қайси бири? Эрларимнинг саноғи йўқ. Сўнггиси ароқ олиб келгани кетиб, шу билан гум бўлди. Бир йилдан ошиб қолди...

Нима иложим қолган эди. Бу аёл ҳақида нима деб ёзмоғим мумкин эди?

Мен номигагина бир оз ўтириб, чиқиб кетдим. Бошқа келишга ваъда бердим.

Телефон қиладиган одам қолмаган эди. Ҳаммаси жонга тегди. Яна ишдан бўшаб кўя қолсаммикан деган ўйга бордим.

Ҳаммол бўлиб ишлаганим яхши эмасмиди?

Шу пайт хотиним гап қотиб қолди:

— Рўпарамизда зиёлинамо бир аёл туради. Эрталаблар болаларини сайр қилдиради. Болалари ҳам ўн чоғлиқ чиқиб қолади. Бир суриштириб кўр... Фамилияси эсимдан чиқиб қолипти. «Ш» дан бошланарди, шекилли.

— Шварцми?

— Йўғ-е... Шаповаловамиди? Ё Шапошниковамиди? Фамилияси билан телефонини суриштириб билса бўлади. Уй кўмитасидан.

Мен уй кўмитасига кирдим. Бошлиқ билан гаплашдим. Михеев кўнгли очик, дилкаш одам эди. Шикоятдан чанг чиқади.

— Қўлимда бир эмас, ўн иккита одам бор-у, винога юборгани биттаси топилмайди-я!

Мен бояги аёл ҳақида оғиз очганимда, Михеев негадир безовта бўлиб қолди.

— Билмадим-ов... У билан ўзингиз гаплашиб кўринг... Унинг исми шарифи Шапорина Галина Викторовна. Йигирма учинчи хонадон. Ана, ҳовлида болалар билан сайр қилиб юрипти. Фақат мени аралаштирманг. Бу ишга менинг дахлим йўқ.

Мен хиёбонга йўл олдим. Галина Викторовна сипо, салобатли аёл экан. Совет киносида халқ маслаҳатчиларини шу аёлга ўхшатиб кўрсатишади.

Мен салом бериб, мақсадимни айтдим. Аёл дарҳол сергакланди. Худди уй кўмитасининг бошлиғига ўшаб гапира бошлади:

— Нима гап ўзи? Нима бўлди? Нега энди айни менга мурожаат қилияпсиз? — Буларнинг бари яна жонимга тега бошлади. Авторучкамни ёнимга солиб қўйдимда, дедим:

— Нима бўляпти ўзи? Нега бунча қўрқиб кетдингиз? Гаплашгингиз келмаса, майли, кетавераман. Ё безорига ўхшайманми?

— Безориларлан-ку қўрқмайман-а! — деб жавоб берди у. Сўнг давом этди. — Назаримда, сиз зиёли одамга ўхшайсиз. Мен сизнинг онангизни танийман. Отангизни ҳам билар эдим. Ўйлайманки, сизга ишонса бўлса керак. Нима гап эканини айтиб бераман. Мен ҳақиқатан ҳам безорилардан қўрқмайман. Милициядан қўрқаман...

— Менинг нимадан қўрқасиз? Мен милиция эмасман-ку? — дедим мен.

— Милиция бўлмасангиз, журналистсиз. Менинг аҳволимда ўзимни кўз-кўз қилишимдан бемаънироқ нарса йўқ. Албатта, мен қаҳрамон она эмасман. Манави болалар ҳам меники эмас. Мен пансионатга ўхшаган бир нарса ташкил қилганман. Болаларга музика ўргатаман, француз тилини ўргатаман, шеър ўқиб бераман. Давлат боғчаларида болалар оғриб туради, меникида ҳеч ҳам оғришмайди. Ҳақини ҳам инсоф билан оламан. Бу гаплардан милиция хабар тоғиб қолса, нима бўлади — тасаввур қила оласизми? Ахир, пансион ҳар нима деганингизда ҳам хусусий-да!

— Сезяпман, — дедим мен.

— Шунинг учун менинг борлигимни бутунлай унутинг.

— Майли, — дедим.

Мен таҳририятга кўнғироқ ҳам қилмадим. Зарур бўлиб қолса, илҳом келмаяпти, деб қўя қоламан, деб ўйладим. Барибир, декабрга бериладиган қалам ҳақи номигагина бўлади. Ўн олти сўмча... Бу пул билан костюмнинг яқинига ҳам йўлай олмайман. Бўшатиб юборишмаса бўлгани...

Шунга қарамай таҳририятдан менга костюм тегди. Адашмасам, шарқий Германияда тикилган. Бичиғи яхши, бинойидек. Воқеа бундай бўлди:

Мен машинистка қизларнинг ёнида ўтирган эдим. Малла сочли соҳибжамол Манюня Хлопина ҳоли-жонимга қўймайди:

— Мени ресторанга олиб борсанг-чи! Ўлғидай ресторанга боргим келяпти. Сен бўлсанг мени таклиф қилмайсан...

Мен бўшашибгина жавоб топишга уринаман.

— Сен билан ошиқ-маъшуқ бўлмасам — қандай таклиф қиламан.

— Бекор қиласан. Сен билан бирга радио тинглар эдик. Қайси эшиттиришни яхши кўришимни биласанми? «Сахий гектар»ни ёқтираман. Сен-чи?

— Менга «Бошқа сайёраларда ҳаёт борми?» деган эшиттириш маъқул.

— Бошқа сайёраларда ҳаёт нима қилсин, — деб хўрсинди Хлопина, — бу ердаги ҳаёт итникидан баттар-ку!

Шу дақиқада сирли нотаниш одам пайдо бўлди. Уни мен кундуз куниеқ пайқанган эдим.

Унинг устида хушбичим костюм, бўйнида бўйинбоғ. мўйлови ўсиб икки чаккасидаги сочларига чатишиб кетган, қўлида мўжазгина чарм сумка ушлаб олган.

Ҳозирнинг ўзида айтиб қўя қолай — нотаниш одам жосус эди. Фақат биз бунинг фаҳмига етганимиз йўқ. Биз уни Болтиқ бўйидан бўлса керак деб ўйладик. Негадир бизда хушбичим эркаларнинг ҳаммасини латиш деб ҳисоблашадди.

Нотаниш рус тилида гапирганида, унинг бошқа миллатга мансублиги оҳангидан сал-пал билиниб қоларди.

Муҳаррирнинг елкасига икки бор қоқиб қўйди. Парторгни шахмат ўйнашга кўндирди. Масъул котиб Минцнинг хонасида анча вақтгача техник қўлланмани варақлаб ўтирди.

Шу ўринда бир чекиниш қилмоқчи эдим. Аминманки, деярли ҳамма жосуслар нотўғри ҳаракат қилишади. Улар негадир ниқобланишади, айёрлик қилишади, ўзларини оддий совет фуқаролари қилиб кўрсатишади. Уларнинг хатти-ҳаракатларидаги сирлиликнинг ўзи шубҳа туғдиради. Улар ўзларини анча жўн тутишлари керак. Биринчидан, имкони борича башангроқ кийинмоқлари зарур. Шундоқ бўлса, уларни кўпроқ ҳурмат қилишади. Бундан ташқари, нутқларидаги хорижий оҳангни

емирмасликлари зарур. Хорижий оҳанг уларга хайрихоҳлик туғдиради. Энг муҳими эса, имкони борича, бетакаллуф ҳаракат қилмоқ даркор.

Айтайлик, жосусни янги баллистик ракета қизиқтиради. У театрда таниқли конструктор билан танишади. Уни ресторанга таклиф қилади.

Бу конструкторга пул таклиф қилиш бемаъни иш. Унинг пули етарли. Конструкторга мафкуравий таъсир ўтказишга уриниш ҳам беҳуда нарса. Бу гапларнинг ҳаммасини ўзи яхши билади.

Тамом бошқача ҳаракат қилмоқ керак. Бирга ичишинг. Конструкторнинг елкасидан кучинг. Унинг тиззасига бир уринг-да, бундоқ денг:

— Яхши юрибсанми, ошна? Аллақандай янги бир нарса ихтиро қилган эмишсанми? Манави қоғозга бир-иккита формуласини ёзиб бер-чи! Қизиқ-да билмаган одамга... — Тамом-вассалом! Жосус ракетани қўлга киритдим деб ҳисобласа бўлаверади.

Нотаниш одам кун бўйи таҳририятда бўлди. Унга кўникиб қолишди. Тўғри, баъзи бировлар ҳайрон бўлиб бир-бирларига қараб ҳам олишди.

Унинг исми Артур экан.

Хуллас, Артур машинисткачи қизларнинг олдига кириб, бундай деди:

— Кечирасизлар, мен бу ерни ҳожатхона дебман.

— Юринг... Мен ҳам ўша ёққа...

Ҳожатхонага кирганда жосус илиқлик турган қўл сочиқни кўриб қўрқиб кетди. Шоша-пиша ёнидан дастрўмолини олди.

Биз тил топишиб қолдик. Буфетга тушмоқчи бўлдик. У ердан менинг хотинимга кўнғироқ қилдик ва йўл-йўлакай «Кавказча» тамадихонага кирдик.

Маълум бўлдики, икковимиз ҳам Фолкнерни, Бриттени ва ўтгизинчи йиллар тасвирий санъатини яхши кўрар эканмиз. Артур фикрлайдиган ва кўп нарсани биладиган одам экан. Хусусан, у бундай деди:

— Пикассонинг расмлари бор-йўғи драма, холос. Рене Магриттнинг ижоди эса ҳалоқатли парвоздай гап...

Мен қизиқсиниб сўрадим:

— Сен Фарба бўлганмисан?

— Албатта.

— У ерда кўп турганмисан?

— Кўп турганман. Қирқ уч йил яшаганман. Янада аниқроқ айтадиган бўлсам, ўтган сешанбагача...

— Мен сени латвиялик деб ўйловдим.

— Мен шведман. Латвиянинг ёнгинасидан. Россия ҳақида китоб ёзмоқчиман.

Биз тун оғиб қолганда «Европейская» меҳмонхонасининг олдида ажралишдик. Эртасига учрашишга аҳдлашдик.

Эргалаб мени муҳаррирнинг ҳузурига чақиришди. Унинг кабинетида эллик ёшлар атрофидаги нотаниш эркак ўтирарди. Бу одам озғин, тепакал, кулоқларининг устида чиноғи бор эди. Шляпасини бошидан олмай кулоғини қашлай олармикин деган фикр кўнғлимдан ўтди.

Бу одам муҳаррирнинг ўриндигини эгаллаган эди. Кабинетнинг эгаси эса қабулга келадиганларнинг стулида ўтирипти. Мен диванга омонатгина ўтирдим.

— Танишинг, — деди муҳаррир. — Давлат хавфсизлиги қўмитасининг вакили майор Чиляев.

Мен тавозе билан ўрнимдан сал кўтарилиб қўйдим. Майор табассумсиз бош ирғади. Афтидан, ёруғ дунёнинг номукамаллигидан бу одам қаттиқ изтиробда эди.

Муҳаррир бир вақтнинг ўзида ҳам хурсанд бўлиб, ҳам гашланиб ўтирарди. Унинг бутун қиёфасидан «Хўш, нима бўлди? Бўлганча бўлдингми энди? Бу ёғига чуқурдан ўзинг чиқасан! Сен аҳмоқни неча марталаб огоҳлантирган эдим-ку!» деган маъно англашилари. Майор гап бошлади. Унинг кескин овози ҳорғин қиёфасига мос келмас эди.

— Сиз Артур Торнстремни биласизми?

— Ҳа, — деб жавоб бердим. — Кеча танишиб эдик.

— У ифвогарона ниятда бирон савол бердими?

— Бермади, шекилли. У, умуман, менга ҳеч қанақа савол бергани йўқ. Ҳар ҳолда мен бирон нарса сўраганини эслаёлмайман.

— Биронта ҳам савол бермадимми?

— Менимча, биронта ҳам бергани йўқ.

— Танишувларингиз нимадан бошланди? Қаерда, қандай танишганингизни аниқ айтинг.

— Мен машинистка қизларнинг ёнида ўтирган эдим. У кириб сўради...

— Сўради дейсизми? Демак, савол берган экан-да! Ниманидир сўрапти-да! Хўш, сир бўлмаса, айтинг-чи, нимани сўради?

— Ҳожатхона қаерда, деб сўради.

Майор бу иборани ёзиб олиб, илова қилди:

— Диққатингизни жамлаб олишингизни маслаҳат берардим...

Бундан кейинги гаплар менга бутунлай маъносиз туюлди. Чилиевни ҳамма нарса қизиқтирарди. Нима едик? Нима ичдик? Қайси расомлар ҳақида гаплашдик. У ҳатто шведнинг неча марта таҳорат ушатишга борганигача қизиқди...

Майор ҳамма тафсилотларни эслашимни талаб қилди. Швед ичкиликни ҳаддан зиёд кўп ичмадимми? Аёлларга ўч эканми? Айбини яшириб юрган гомосексуалистга ўхшамайдими?

Мен унинг саволларига ҳафсала билан батафсил жавоб бердим. Менинг яшира-диган гапим йўқ эди.

Майор бир лаҳза тин олди. Стол устида жиндай қаддини тиклади. Кейин бир оз овозини баландлатди:

— Биз сизнинг онглилигингизга ишонган эдик. Аслида сиз анча-мунча енгил-так одамсиз. Сизнинг тўғрингизда бизда бор маълумотлар анча зиддиятли. Аниқ-роқ айтсам, ичимлик ичасиз, латифагўйлик қиласиз, маиший ҳаётда яхши-ёмонни фарқламайсиз.

Бунинг нимаси зиддиятли деб ундан сўрамоқчи бўлдим. Лекин ўзимни тийдим. Бунинг устига майор қалингина бир папкани стол устига қўйди. Унинг устига йирик-йирик ҳарфлар билан менинг фамилиям ёзиб қўйилган эди.

Мен папкадан кўзимни ололмай қолдим. Шу пайтда кўнглимдан кечган нарсаларни гастрономнинг гўшт бўлимига қўйилган чўчка ҳам кечирса керак.

Майор давом этди:

— Биз сизнинг бекаму-қўст софдил бўлишингизни истаймиз. Сизнинг ёрдамингиз керак бизга. Бу топшириқ нақадар жиддий эканини англаб етган бўлсангиз керак? Энг муҳими — эсингизда бўлсин, — бизга ҳамма нарса маълум. Бошиданоқ бизга ҳамма нарса маълум. Ҳамма нарса.

Шу жойга етганда Мишка Баришников тўғрисида сўрагим келиб кетди. Наҳотки, Мишанинг Қўшма Штатларда қолмоқчи бўлгани сизларга аввалдан маълум бўлган бўлса?

Бу орада майор савол бериб қолди:

— Швед билан нима деб келишдинглар? Бугун учрашадиган бўлганмисизлар?

— Учрашмоқчи бўлудик, шекилли, — дедим. — У мени хотиним билан операга таклиф қилди. Унга кўнғироқ қилиб, узр сўрамоқчи бўляпман. Мазам қочиб қолди дейман.

— Зинҳор ундай қила кўрманг, — деб майор ўтирган жойидан кўтарилди. — Театрга боринг. Албатта, боринг. Ҳамма нарсани майда-чуйдасигача эслаб қолинг. Биз сизга эртага эргалаб кўнғироқ қиламиз.

Менга шу камлик қилиб турганди, деб ўйладим.

— Иложим йўқ, — дедим. — Объектив сабаблар бор. Яъни?

— Менинг костюмим йўқ. Театрга борадиган одамда шунга яраша либос бўлмоғи керак. Ўзингиздан қолар гап йўқ, театрда ажнабийлар кўп бўлади.

— Нега сизнинг костюмингиз йўқ? — деб сўради майор. — Бу қандай бемаънилик? Туппа-тузук газетанинг ходимисиз, ахир?

— Кам топаман, — деб жавоб бердим.

Гапга муҳаррир аралашди.

— Мен сизга кичкина бир сирни очиб бермоқчиман. Ўзингиз биласиз, янги йил тантаналари яқинлашиб келяпти. Ўртоқ Довлатовни қимматбаҳо совға билан мукофотлаш тўғрисида қарор қабул қилганмиз. Ярим соатдан кейин у бухгалтерияга кириши мумкин. Кейин Фрунзе универмагига боради. У ерда ўзига ёққан юз йиғирма сўмлик костюмни танлаб олиши мумкин.

— Менга тўғри келадигани топилмайди-да, — дедим.

— Ҳечқиси йўқ, — деди муҳаррир. — Универмаг директорига қўнғироқ қилиб қўяман.

Шу тарзда мен бинойидек хорижий костюмнинг эгаси бўлиб қолдим. Адашмасам, шарқий Германияда тикилган. Уни беш мартача кийдим. Бир марта швед билан театрга борганда. Тўрт мартача — мени дафн маросимига вакил қилиб жўна-тишганда...

Менинг шведимни бўлса бир ҳафтадан кейин мамлакатдан чиқариб юборишди. У қолақ журналист эди. Ўнг қанотнинг манфаатларини ифодалар эди.

Олти йил рус тилини ўрганган экан. Китоб ёзиш нияти бор экан. У шўрликни чиқариб юборишди.

Бу ишга менинг дахлим бўлмагандир-ов... Унинг тўғрисида майорга гапириб берган гапларим мутлақо беозор гаплар эди.

Қолаверса, мен Артурга айтиб қўйдим, орқангдан кузатиб юришипти, деб шип-шитиб қўйдим. Тўғрироғи, унга деворнинг ҳам қулоғи борлиги ҳақида шама қилдим...

Швед буни тушунмади. Хуллас, бу ишга менинг дахлим йўқ.

Энг таажжубланидиган жойи шундаки, Шамкович деган таниш диссидент мени ўшанда айблаб, КГБнинг айғоқчиси деб атаган эди.

ЗОБИТЛАР КАМАРИ

Ароқхўр учун касалхона ўриндиғида уйғонишдан кўра ёмон нарса йўқ. Уйқинг ўчмасдан туриб:

— Бўлди! Ташлайман! Бутунлай ташлайман! Энди бир томчи ҳам оғзимга олмаганим бўлсин! — деб гуддирайсан.

Шу пайт беҳосдан бошинг қалин дока билан ўралганини пайқаб қоласан. Докани ушлаб кўришни хоҳлайсан, аммо, чап қўлинг гипслаб қўйилган бўлади. Ва ҳоказо.

Олтмиш учинчи йил ёзида Коми республикасининг жанубида шундай ҳолат ўз бошимдан ўтган.

Бир йил аввал армияга чақирилгандим. Мени лагерь қўриқчилигига тайинлашганди. Синдор ёнидаги йигирма кунлик назоратчилар мактабида таълим олгандим...

Ундан илгари икки йил бокс билан шуғулланганман. Республика мусобақаларида қатнашганман. Аммо бирон марта ҳам ўргатувчининг менга далда бериб:

— Бўлди, старли. Сендан кўнглим тўқ, — деганини эслай олмайман.

Аммо бундай мақтовни Торопцевдаги қўриқчилар тайёрлаш мактаби инструкторидан эшитганман. Машғулотлардан уч ҳафта ўтгач. Бунинг устига, кейинчалик менга боксчилар эмас, хавфли жиноятчилар таҳдид этишган...

Ён-веримга қарайман. Линолеумда қуёш нурлари акс этади. Тумбочка дориларга тўлиб кетганди. Эшикка «Ленин ва саломатлик» деб ёзилган деворий газета ёпиштирилганди.

Сув ўтларининг ҳиди бурқсиб турганини айтмайсизми? Мен даволаш қисмига тушиб қолгандим.

Чирмаб ташланган бошим оғирди. Қошим устида чуқур яра сезилиб турарди. Чап қўлим ишламасди.

Каравот суянчигига гимнастёркам осиб қўйилган. Унда сигарета қолган бўлиши керак. Кулдон ўрнига қандайдир сиёҳ қуйилган идишдан фойдаландим. Гугурт қутисини тишлаб туришга тўғри келди.

Энди кеча нима бўлганини хотиржам эслаш мумкин.

Эрталаб мени қўриқчилар рўйхатидан ўчиришди. Старшинага бориб учрашдим:

— Нима бўлди? Наҳотки менга дам берилса?

— Шунга ўхшаш, — деди старшина, — хурсанд бўлавер... Ўн тўртинчи баракдаги маҳбус бор-ку? Гоҳ хуради, гоҳ хўроз бўлиб қичқиради. Ошпаз Шура холани тишлаб олди... Қисқаси, уни Йоссердаги жиннихонага олиб борасан. Кейин кун бўйи бўшсан. Худди ҳордиқ кунни деявер.

— Қачон борсам бўлади?

— Хоҳласанг, ҳозироқ.

— Бир ўзимми?

— Нега бир ўзинг? Қоидага мувофиқ — икки киши. Чурилинни ё бўлмаса Гаен-кони оласан...

Чурилинни асбобсозлик цехидан излаб топдим. Кўлида кавшарлагич. Дастгоҳда турган ялтироқ нарсдан бадбўй дуд тараларди.

— Кавшарлаяпман, — деди Чурилин, — заргарлик иши. Қара.

Мен бўртма юлдузли жез тўқани кўрдим. Унинг ички томонига эритилган қалай қуйилганди. Бундай қуйма камар даҳшатли қуролга айланишини биламан.

У вақтларда чекистлар ҳам зобитларникига ўхшаш қайиш камар тақишар эди. Унга эритилган қалай қуйиб, сайлга боришарди. Муштлашувлар чоғида шундай қалайли тўқалар каллалар устида ярақлаб қоларди...

— Йиғиштир, — дедим.

— Нима бўлди?

— Жиннини Йоссерга олиб борамиз. Ўн тўртинчи барақдаги битта маҳбус савдойи бўлиб қолибди. Бунинг устига, Шура холани тишлаб олипти.

— Тўғри қилади, — деди Чурилин. — Овқат егиси келган-да. Бу Шура деганинг давлатнинг ёғини уйига ташийди. Ўзим кўрдим.

— Кетдик, — дедим.

Чурилин жўмрак тагида тўқани совутди, сўнг тақиб олди.

— Кетдик...

Кўриқлашга кетаётганимиз учун қурол олдик. Икки дақиқалардан кейин назоратчи соқоли ўсган, йўғон маҳбусни ҳайдаб келди. У юргиси келмай, нуқул қичқирарди:

— Чиройли спортчи қизни хоҳлайман! Спортчи қиз топиб беринг! Мен яна қанча кутишим керак?!

Назоратчи хотиржам жавоб берди:

— Камида олти йил. Шунда ҳам муддатингдан олдин чиқаришса. Кўпчилик бўлиб тушгансан-ку!

Маҳбус парво қилмай бақиринишда давом этди:

— Менга спортчи — разрядли қизни беринглар, аблаҳлар!

Чурилин унга синчиклаб қараб, мени тирсаги билан туртди:

— Буни нимаси телба, эшитаяпсанми?! Эс-хушли одам. Олдин овқат егиси келди, энди хотин топиб бер, деяпти. Яна разрядлиси бўлсин эмиш... Диди жойида... Мен ҳам йўқ демасдим...

Назоратчи менга ҳужжатларни узатди. Биз даҳлизга чиқдик. Чурилин сўради:

— Отинг нима?

— Доремифасоль, — жавоб берди маҳбус.

Шунда мен унга дедим:

— Агар ҳақиқатан ҳам ақлдан озган бўлсангиз — майли. Ўйин қилаётган бўлсангиз — ихтиёрингиз. Мен шифокор эмасман. Менинг вазифам сизни Йоссерга олиб бориш. Бошқа нарса мени қизиқтирмайди. Ягона шартим — ўйинни йиғиштиринг. Тишлашга уринсангиз отиб ташлайман. Хоҳлаганингизча вовуллаб, қу-қулай-веришингиз мумкин...

Тўрт чақиримча юришимизга тўғри келарди. Ёғоч ташувчи йўловчи машиналар учрамасди. Лагерь бошлиғининг машинасини капитан Соколовский олганди. Интага имтиҳон топширгани кетди, дейишди.

Қисқаси, пиёда кетдик. Қишлоқдан чиққач, ботқоқликлар оралаб юриларди. Кейин кичик ўрмон ёнидан чорраҳагача бориларди. Чорраҳадан ўтилгач, Йоссер лагерининг миноралари бошланарди.

Қишлоқда магазин ёнидан ўтаётганимизда Чурилин қадамни секинлаштирди. Мен унга икки сўм узатдим. Бу пайтда патруллардан қўрқмасаям бўларди.

Маҳбусга бу ишимиз маъқул кўринди. Ҳатто у қувончини яшириб ўтирмади:

— Менинг исмим Толик...

Чурилин «Московский» пишасини олиб келди. Мен уни галифе шимимнинг чўнтагига солдим. Ўрмонгача сабр қилишимиз керак.

Бу орада маҳбус ўзининг ақлдан озганлигини эслатиб борди. У тўрт оёқлаб юрар ва маърар эди.

Мен унга кучингни беҳуда сарфлама, деб маслаҳат бердим. Уни тиббий текширишларга асраб қўй дедим. Сирни очмайман.

Чурилин майса устига газета ёзди. Чўнтагидан бир неча дона печенье чиқарди. Навбати билан шишанинг оғзидан ичдик. Маҳбус дастлаб иккиланди:

— Врач ҳидни сезиб қолади. Бу ёғи табиий чиқмайди.

Чурилин шартта кесди:

— Вовуллаш билан қақоғлаш табиий чиқадами?...

— Шовул чайнаб юборасан, олам гулистон.

— Енгилдим, — деди маҳбус.

Иссиқ ва чароғон кун эди. Осмонда енгил эринчоқ булутлар сузарди. Чорраҳада ёғоч ташувчи машиналар гувилларди. Чурилиннинг боши устида қовоғари айланарди.

Арақ таъсир кўрсата бошлади, мен хаёлга чўмдим: «Эркинлик қандай соз-а! Хизматдан қайтач, соатлаб кўчаларда сайр қиламан. Маратдаги қаҳвахонага кирман. Дума биноти ёнидаги скамейкада ўтириб чекаман...»

Эркинлик — фалсафий тушунча эканини биламан. Бу мени қизиқтирмайди. Қулар фалсафа билан қизиқмайдилар-ку. Хоҳлаган жойингга кета олсанг — энг катта эркинлик шу! ...

Ҳамшишаларим ўзаро суҳбатлашардилар. Маҳбус маъқулларди:

— Бошим жойида эмас. Бундан ташқари, газлар ... Сирасини айтганда, бунақаларни чиқариб юбориш керак. Касалига қараб бўшатишса нима қипти? Эскирган техника чиқитга чиқариллади-ку!

Чурилин гапни бўлди:

— Бошим жойида эмас дейсанми?! Ўғирлашга ақлинг етибди-ку! Хужжатларингда кўплашиб ўғирлик қилганинг ёзилган. Қизиқ, нима ўғирлагандинг-а?!

Маҳбус хомуш жавоб берди:

— Арзимаган нарса ... Трактор ...

— Бутун трактор эдими?!

— Ҳа-да.

— Уни қандай қилиб ўмардинг?

— Оппа-осон. Темир-бетон буюмлари комбинатидан. Мен руҳий таъсирдан фойдаландим.

— Бу нима деганинг?

— Комбинатга кириб бордим. Тракторга ўтирдим. Орқасига ёқилгидан бўшаган темир бочкани боғлаб олдим. Эшикка қараб хайдайвердим. Бочка даранглайди. Қоровул келиб қолди: «Бочкани қаерга олиб кетаяпсан?» — «Зарур бўлиб қолди», — деб жавоб бердим. «Рухсатинг борми?» — «Йўқ!» — «Жойига элтиб қўй...» Бочкани жойига қўйдим, ҳайдаб кетавердим. Умуман, руҳий таъсир иш берди ... Кейин биз бу тракторни эҳтиёт қисмларга ажратдик ...

Чурилин қойил қолиб, муҳбуснинг елкасига қоқиб қўйди.

— Артистсан-ку, укам!

Маҳбус камтарлик билан:

— Одамлар мени ҳурмат қилишарди, — деб таъкидлади.

Чурилин кутилмаганда ўрнидан туриб:

— Яшасин меҳнат заҳиралари! — деб қичқирди ва чўнтагидан иккинчи шишани чиқарди.

Ўтирган еримизга офтоб туша бошлади. Соя жойга ўтдик. Япасқи ольха тагига жойлашдик.

Чурилин буйруқ берди:

— Кетдик!

Ҳаво иссиқ эди. Маҳбус белигача ечиниб олди. Кўкрагидаги порох билан ёзилган: «Файна! Олтин дамлар ёнингдами?» деган битик яққол кўринарди. Ёнида калла суяги, ханжар ва «заҳар» деган ёзувли шишача тасвири ...

Чурилин тезда маст бўлиб қолди. Мен буни ҳатто сезмай ҳам қолибман. У бирдан маънос тортиб, сукутга чўмди.

Казармада асабий кишилар кўплигини билардим. Қўриқчилик хизматининг ўзи шунга олиб келади. Аммо Чурилин назаримда мутлақо соппа-соғ эди.

Фақат унинг битта телбанамо қилиги ёдимда қолганди. Биз у пайтда маҳбусларни ёғоч тилишга олиб борардик. Тахта уйча ичидаги печь ёнида гаплашиб ўтиргандик. Табиийки, ичар эдик.

Чурилин ҳеч нарса демай ташқарига чиқиб кетган эди. Қаердандир челақ топиб, уни соляркага тўлдирибди. Кейин томга чиқиб, ёқилгини мўрига қуйиб юборибди. Иморат алангага чулғанди. Биз уйчадан зўрға чиқиб олдик. Уч киши ёнди. Аммо бу анча эски гап. Ҳозир унга тасалли бердим:

— Тинчлан ...

Чурилин индамасдан тўппончани олди. Кейин эшитганимиз шу бўлди:

— Туринглар! Икки кишидан иборат бригада соқчи ихтиёрига берилади! Зарурат туғилса соқчи фойдаланади. Маҳбус Холоденко — олдинга ўт! Ефрейтор Довлатов орқасидан юр! ..

Мен уни тинчлантиришга ҳамон уринаман:

— Эсингни йиғ. Ўзингни қўлга ол. Тўппонча билан ҳазиллаша кўрма...

Ҳайрон қолган маҳбус эса лагерь лаҳжасида:

— Ким у ҳаммомда шовқин солаётган? — деб фулдирайди.

Чурилин бу вақтда тепкини кўтариб бўлганди.

— Ортиқча ичиб қўйибсан, — деб такрорлаганча унга қараб юра бошладим.

Чурилин орқага тисарилди. Кескин ҳаракатлардан ўзимни тийиб, унга оҳиста яқинлашдим. Кўрққанамдан узуқ-юлуқ гаплар айтгардим. Ҳатто, аниқ эсимда, жилмайишга ҳаракат қилдим.

Маҳбус эса ўзини йўқотмаганди. У шодон қичқирди:

— Ана томоша! Эсинг борида жуфтакни ростла! ...

Чурилиннинг орқасида ағанаб ётган ольхага кўзим тушди. Ортиқча тисариладиган жой йўқ. Олга ташландим. У йиқилаётиб, ўқ узиши мумкин эди. Худди шундай бўлди.

Гумбураш, синган шохларнинг қарс-қурси ...

Тўппонча ерга тушди. Уни бир чеккага тепиб юбордим.

Чурилин турди. Энди ундан кўрқмасдим. Хоҳлаган маррадан туриб, уни йиқишим мумкин эди. Маҳбус ҳам ёнимда.

Чурилин камарини олаётганини кўрдим. Нега бундай қилаётганини англамапман. Кўйлагини тўғрилаяпти, деб ўйлапман.

Назарий жиҳатдан уни отиб ташласам ёки ярадор қилсам бўларди. Биз топшириқни бажараётгандик. Жанговар ҳолатда эдик дейишим мумкин. Менга айб кўйишмасди.

Шундай қилиш ўрнига мен яна унинг олдига бордим. Бокс билан шуғулланиб юрганимда ҳам маданий муомала менга доим панд берарди.

Оқибатда Чурилин бошимга тўқа билан тушириб қолди.

Муҳими, ҳаммаси ёдимла. Ҳушимни йўқотганим йўқ. Зарбани сезмадим ҳам. Шимимга қон оқиб тушаётганини кўрдим. Қон шунчалик кўп эдики, ҳатто кафтимни тутдим. Энгашиб турибман, қон эса тўхтаб демайди.

Хайриятки, маҳбус ўзини йўқотиб қўймади. Чурилиннинг қўлидан камарни тортиб олди. Кейин кўйлагининг энги билан пешонамни боғлади.

Шунда Чурилин, чамамда, нима бўлаётганини англай бошлади. У бошини чангаллаганча ҳиқиллаб йўлга тушди.

Унинг тўппончаси ерда ётарди. Бўш шишалар ёнида. Мен маҳбусга:

— Кўтар ... — деб буюрдим.

Ана энди мана бу ажабтовур манзарани кўринг. Олдинда ҳиқиллаб чекист кетаяпти. Унинг орқасида тўппонча ушлаган телба маҳбус. Сафнинг охирида боши қонли боғич билан танғилган ефрейтор. Қаршимизда — ҳарбий патруль. Баҳайбат бўрибосар билан учта автоматчи «Газ — 61» да ўтирипти.

Улар менинг маҳбусимни отиб қўйишмаганига ҳайрон қоламан. Уни илма-тешиқ қилиб юборишлари мумкин эди. Ёки кўппакни қўйиб юборишса ҳам бўларди.

Машинани кўргандан кейин ҳушимни йўқотдим. Тинка-мадорим қолмади. Жазирама ҳам кучини кўрсатганди. Маҳбуснинг айби йўқ деб айтишга улгурдим, холос. Ким айбдорлигини ўзлари аниқлаб олаверишсин.

Бунинг устига, йиқилаётиб қўлимни синдириб олдим. Аниқроғи, синдирмадим, шикаслантирдим. Билагим дарз кетди. Мана буниси ортиқча бўлди, деб ўйладим. Энг охириги эсимда қолган нарса — ит эди. У ёнимда чўққайиб ўтирганча қизғимтир оғзини очиб, асабий тамшанарди ...

Бошим устида радиокарнайча ишлаб турарди. У хириллар ва вишиллаганга ўхшаш энгил нафас чиқарарди. Давлат мадҳиясининг тантанавор садоларини кутиб ўтирмай, уни ўчириб қўя қолдим.

Бирдан унутилган болалик хотиралари ёдимга тушиб кетди. Мактаб ўқувчиси-ман, ҳароратим кўтарилган. Мени дарсга юборишмайди.

Мен шифокорни кутаман. У тушагимга ўтиради. Томоғимни кўради. «Қани-и, йигитча», — дейди. Ойим унга тоза сочиқ излаб қолади.

Мен беморман, бахтлиман, ҳамма мени авайлайди. Мен совуқ сувда ювинмас-лигим керак ...

Мен шифокорни кутиб ўтирибман. Унинг ўрнига Чурилин кўринди. Ойнадан мўраллади, дераза тоқчасига ўтирди. Кейин ёнимга кириб келди. Кўриниши аянчли ва қайғули эди.

Човига бошлаб бир тепмоқчи бўлдим. Чурилин дарров ўзини орқага олди ва сохта тавозе билан қўлларини ишқалай бошлади.

— Серега, кечир! Мен айбдорман .. Пушаймонман ... Чин дилдан пушаймон-ман... Эффе́кт ҳолатига тушиб қолибман.

— Аффе́кт, — деб тўғриладим.

— Ана шундай ...

Чурилин эҳтиёткорлик билан менга яқинлашди.

— Ҳазиллашмоқчи эдим ... Қизиқчилик учун... Сенга ҳеч қандай даъво-жанжалим йўқ.

— Бўлмасам-чи, — дейман.

«Гигиена» атир сувини ичишдан таф тортмайдиган соқчига нима ҳам дейишим мумкин? ...

— Маҳбусимизга нима бўлди? — деб сўрадим.

— Жойида. Яна савдойи бўлиб қолди. Ҳар куни тонгда «Бепоен ватаним менинг» кўшигини айтади. Эртага текширувдан ўтади. Ҳозирча алоҳида хонада ўтирибди.

— Ўзинг-чи?

— Қаерда бўлардим — албатта гауптвахтадаман. Ҳозир бу ерда бўлсам ҳам, аслида гауптвахтада ўтирибман. У ерда ҳамюртим навбатчи ... Сенда зарур ишим бор.

Чурилин яна бир қадам ташлади-да, тез-тез гапира бошлади:

— Серега, хароб бўлдим, ёрдам бер! Пайшанба куни ўртоқлик суди!

— Кимни устидан?

— Мени устидан. Сен Серегани майиб қилдинг дейишяпти.

— Майли, ҳеч қандай даъвом йўқ деб айтаман. Сени кечираман.

— Мени кечиради, деб айтдим уларга. Буни аҳамияти йўқ, сабр косамиз тўлди, дейишади.

— Унда мен нима қила оламан?

— Сен ўқимишли одамсан, бирон нарса ўйлаб топ. Бошимдан балони арит. Бўлмасам, бу аблаҳлар қоғозларни ҳарбий судга оширишади. Уч йилга интизом батальонига юборишади. Интизом батальони лагердан беш баттар. Ўзинг қутқармасанг бўлмайди.

У қиёфасини ўзгартирди, йиғламсираб гапирди:

— Ёлғиз ўғилман ... Акам қамоқда, опаларим эрта тегиб кетишган...

— Ҳайронман, нима қилишим мумкин? — дедим мен. — Битта йўли бор...

Чурилинга жон кирди:

— Қанақа?

— Судда сенга савол бераман. «Чурилин, бирон-бир касбинг борми?» — деб сўрайман. Сен: «Йўқ!» деб жавоб берасан. Мен: «Хизматдан қайтгандан кейин у нима иш қилади? — Ўғирлик қилсинми? Шофёрлик ёки бульдозерчилик курслари ҳақидаги ваъдалар қани? Мунтазам армиядан бизни қаеримиз кам?» — дейман. Шундай даъвом этамиз. Албатта, ғала-ғовур бошланади. Зора, шунда сени қўллаб юборишса ...

Чурилин жуда очилиб кетди. Каравотимга ўтириб олиб, нукул:

— Мана буни бош дейдилар! Зап бошинг бор-да! — дерди.

— Бундақа бош билан ишламасанг ҳам ошифинг олчи бўлади! — деб маъқуллашга тушди.

— Айниқса куйма тўқа билан силаб турсанг, — дедим.

— Эски гап, — деди Чурилин, — ҳаммаси унутилди ... Нима дейишим кераклигини ёзиб бер.

— Сенга тушунтирдим-ку!

— Энди ёзиб бер. Бўлмаса чалканштириб юбораман.

Чурилин менга кимёвий қалам қолдигини узатди. Сўнг деворий газетадан бир бўлак юлиб олди.

— Ёз.

Мен аниқ-равшан қилиб, «Йўқ» дедим.

— «Йўқ» деганинг нимаси? — сўради у.

— «Нима гапиришимни ёзиб бер», деяпсан. Мана, мен ёзаман: «Йўқ». Мен судда савол бераман. «Бирон-бир касбинг борми?» деб сўрайман. Сен «Йўқ» деб жавоб қайтарасан. Кейин мен шофёрлик курслари ҳақида гапираман. Сўнг тўпалон бошланади.

— Демак, мен фақат «йўқ» дейманми?

— Худди шундай.

— Камлик қилади, — деди Чурилин.

— Бошқа саволлар тушиб қолиши ҳам мумкин.

— Қанақа?

— Унисини билмайман.

— Нима деб жавоб қайтараман.

— Савол қандайлигига қарайсан-да.

— Нима сўрашар экан? Тахминан?

— Айтайлик, «Чурилин, айбингга иқрормисан?» деб сўрашади.

— Мен нима дейман?

— «Ҳа» деб жавоб қайтарасан.

— Ҳаммаси шуми?

— «Албатта, иқрорман ва қаттиқ пушаймонман», десанг ҳам бўлади.

— Мана буниси яхши. Ёзиб қўй. Аввал саволларни, кейин жавобларни ёз. Сўроқларни одатлагидек ёзавер, жавобларни катта ҳарфларда ёз. Тағин чалкаштириб юрмайин.

Чурилин билан ўн биргача ўтирдик. Фельдшер уни чиқариб юбормоқчи бўлди, аммо Чурилин кўнмади:

— Қуролдош дўстимни кўришга ҳаққим борми?!

Оқибатда биз бутун бир драма ёзиб чиқдик. Ўнлаб саволлар ва жавобларни назардан ўтказдик. Бунинг устига, Чурилиннинг кистовига кўра қавс ичида «Совуқ-қина», «Ўйланиб», «Паришон» каби сўзларни ёзиб қўйдим.

Шу пайт менга тушлик: бир тарелка шўрва, қовурилган балиқ ва кисель олиб келишди.

Чурилин ҳайрон қолди:

— Бу ерда гауптвахтадан кўра яхшироқ боқишар экан.

— Акси бўлади деб ўйлабмидинг?

Унга балиқ ва киселни беришга тўғри келди.

Шундан кейин биз ажралишдик. Чурилин таъкидларди:

— Ўн иккида ҳамюртим гауптвахтадан кетади. Унинг ўрнига қанақадир хахол келади. Жойимда бўлишим керак.

Чурилин ойна олдига борди. Сўнг орқага қайтди.

— Унутай дебман. Кел, камарларимизни алмаштирайлик. Акс ҳолда мана бу тўқа учун қўшиб беришади.

У менинг аскарлик камаримни олди. Ўзиникини каравотга осиб қўйди.

— Омадинг бор экан, — деди у, — меники тоза чармдан. Тўқаси ҳам қўймали. Урсанг — одам найза санчилгандек ағдарилади!

— Буни яхши биламан ...

Чурилин тағин дераза олдига борди. Яна бир марта ўгирилиб қаради.

— Раҳмат сенга, — деди, — ўлгунимча унутмайман ...

Деразадан сакраб тушди. Бемалол эшикдан чиқса ҳам бўларди.

Сигареталаримни олиб кетмаганигаям шукур ...

Уч кун ўтди. Врач осон қутулганимни айтди. Бошим салгина шилинган экан.

Ҳарбий шаҳарча худудиди сандироқлаб юрдим. Соатлаб кутубхонада ўтирдим. Ўтин омборининг томида офтобда тобландим.

Икки марта гауптвахтага киришга уриндим. Аввалгисида янги келган латиш йигит соқчиликда экан. Дарҳол автоматни тўғрилади. Сигарета бермоқчилигимни айтдим, у кескин бошини чайқади.

Кечқурун яна келдим. Бу сафар таниш инструктор навбатчилик қиларди.

— Киравер, — деди, — тунаб қолсанг ҳам майли.

У калитларни шақиллатди. Эшик очилди.

Чурилин учта тутқун билан карта ўйнаб ўтирарди. Қўлида бутерброд ушлаган бешинчиси кузатиб турарди. Полда апельсин пўчоқлари сочилиб ётарди.

— Салом, — деди Чурилин, — халақит берма. Ҳозир уларни адабини бериб қўяман. Унга «Беломор» узатдим.

— Ичкилик-чи? — сўради Чурилин.

Бунақа сурбетликни ҳаммаям қилавермайди.

Бир лақиқа тургач, чиқиб кетдим.

Эрталаб ҳамма ёққа эълон ёпиштириб чиқилди:

«Дивизионнинг очиқ комсомол мажлиси ўтказилади. Ўртоқлик суди. Чурилин Вадим Тихоновичнинг шахсий масаласи. Келиш мажбурий».

Муддатдан ташқари хизматда қолган аскар:

— Аллақачон қилиш керак эди, — деди. — Казармада нима бўлапти — турган-битгани даҳшат ... Вино оқиб ётипти ...

Клуб биносига олтмишгача одам йиғилди. Саҳнага комсомол бюроси аъзолари жойлашди. Чурилинни байроқ тагига ёнламосига ўтказишди. Майор Афанасьевнинг келишини кутишарди.

Чурилин жудаям бахтиёр кўринарди. Балки саҳнага биринчи бор чиқишидир. У имо-ишоралар қилар, танишларига қўл силкитарди. Менга ҳам қўл силкиб қўйди.

Саҳнага, майор Афанасьев кўтарилди.

— Ўртоқлар!

Залдаги гала-говур тинди.

— Ўртоқ жангчилар! Бугун биз оддий аскар Чурилиннинг шахсий масаласини кўрамиз. Оддий аскар Чурилин ефрейтор Довлатов билан муҳим топшириқни бажаришга юборилган эди. Йўлда оддий аскар Чурилин ўлгудек ичиб, бемаъни қилиқлар қила бошлаган. Оқибатда ефрейтор Довлатовга, кечирасизлар, очиғи, бу қуруқ савлат ҳам ундан қолишмайди, шикаст етказди ... Жилла курса, маҳбусдан уялишса бўларди ...

Майор буларни гапирётганда Чурилин жуда очилиб кетди. Икки марта сочини таради, стулда айланди, байроқни силади. Ўзини худди қаҳрамон ҳисобларди.

Майор давом этди:

— Фақат мана шу чоракнинг ўзида Чурилин гауптвахгага йигирма олти марта тушган. Мен уни маст-аласт юришини айтаётганим йўқ — бу нарса Чурилин учун қишда қор ёққандек гап. Мен муштлашишга ўхшаш жиддий жиноятларни назарда тутаяпман. Унинг хаёлида худди коммунизм куриб қўйилгандек. Кимнидир, ёқтирмайсанми — тушир башарасига! Қарабсизки, мушт ишга тушиб турибди-да! Нима, бировнинг башарасига мушт туширишни мен ёқтирмас эканманми?! ... Умуман, сабр косамиз тўлди. Чурилин биз билан қоладими ёки қоғозлари ҳарбий судга оширилладими — ҳозир шуни ҳал қиламиз. Иш жуда жиддий, ўртоқлар! Бошладик! ... Қани! Чурилин, айтинг-чи, бу иш қандай юз берди?

Ҳамма Чурилинга қаради. Унинг қўлида гижимланган қоғоз пайдо бўлди. Уни айлантриб кўрар ва нималарнидир пичирлаб гўлдирар эди.

— Гапиринг, — такрорлади майор Афанасьев.

Чурилин эсанкираб менга қаради. Бундай бўлишини ўйлаб кўрибмиз дейсизми? Сценарийга нималардир кирмай қолган эди.

Майор овозини баландлатди:

— Ўзингизни тарозига солмасдан тез гапиринг!

— Шошилаётган жойим йўқ, — деди Чурилин.

У тумшайди. Юзи қорайиб, борган сари бадқовоқ тус ола бошлади. Майорнинг ҳам жаҳли чиқаётгани овозидан сезилиб турарди.

— Рухсат этинг, мен гапирман.

— Йўқ, — бақириб берди майор, — ўзи айтгани яхши.

— Э-ҳа, — деди Чурилин, — мана ... Хоҳлайман ... анови ... бульдозерчилар курсига киришни ...

Майор унга ўгирилиб қаради:

— Бульдозерчилар курсининг нима дахли бор, ҳой, онангни эмгур! Маст бўлгансан, ўртоғингга шикаст етказгансан, шуни биласанми ўзи?! Энди курсда ўқишни хоҳлаб қолдингми?! Мабодо, институтга киргинг келмаяптими? Ёки кўнглинг консерваторияни тусаётгандир?..

Чурилин яна бир марта қоғозга қараб олиб, ғамгин гапирди:

— Мунтазам армиядан камлик жойимиз борми?

Тутақиб кетган майор бўғилиб қолаёзди:

— Бу аҳвол қанча давом этади?! Унга ён босган саринг ўзиникини маъқуллайди. «Гапир» десанг — парвойи-фалак!

— Гапирадиган нарсанинг ўзи йўқ, — Чурилин ўрнидан турди. — Форсайтлар қиссаси бор деб ўйлайсанми, бу ерда?! Гапириб бер! Гапириб бер! Нимани гапириб бераман?! Сен, қанжиқ, мени ёмон кўришингни билмайманми? Сенга мен бас келолармидим?! ...

Майор тўшпонча қинини чангаллади. Яноғида қизил доғлар пайдо бўлди. У оғир нафас оларди. Сўнг ўзини зўр-базўр тутиб:

— Судга ҳавола этамиз, — деди. — Мажлисни тамом деб эълон қиламан!

Иккита катта аскар Чурилиннинг қўлидан ушлади. Мен унга сигарета бериб, ташқарига йўл олдим.

Чурилинни бир йилга интизом батальонига ҳукм қилишди. Чиқишига бир ой қолганда хизматни тамомладим. Ақлдан озган маҳбусни ҳам қайта кўрмадим. Бу ғалати дунё қаёққадир ғойиб бўлди.

Аммо камарни сақлаб қўйибман.

ФЕРНАН ЛЕЖЕНИНГ КАМЗУЛИ

Бу боб — шаҳзода ва гадо ҳақида.

Қирқ биринчи йилнинг мартада Андрюша Черкасов туғилди. Шу йилнинг сентябрида эса мен туғилганман.

Андрюша машҳур одамнинг ўғли эди. Менинг отам эса фақат озғинлиги билан кўзга ташланарди.

Николай Константинович Черкасов таниқли артист ва Олий Кенгаш ноиби эди. Отам эса оддий театр арбоби ва буржуа миллатчисининг ўғли ҳисобланарди.

Черкасовнинг истеъдодига Питер Брук, Феллини ва Де Сикалар тан беришган. Отамнинг қобилиятига эса ҳатто қариндошлари ҳам шубҳа билан қарашган.

Артист, ноиб ва тинчлик учун курашчи сифатида Черкасовни бутун мамлакат биларди. Отамни ичкиликбоз ва асабий киши сифатида фақат кўшнилариимизгина танишарди.

Черкасовнинг дала ҳовлиси, машинаси, уй-жойи ва шуҳрати бор эди. Отамда эса фақат бўғма касали.

Уларнинг хотинлари дўст эдилар. Ҳатто, янгилишмасам, театр институтини бирга тамомлашганди.

Онам театрнинг оддий артисти эди, кейин корректор ва ниҳоят нафақахўр бўлди. Нина Черкасова ҳам театрда оддий артист ҳисобланарди. Эрининг вафотидан кейин уни театрдан бўшатишди.

Чамамда, Черкасовларнинг юқори ижтимоий табақага мансуб Шостакович, Мравинский, Эйзенштейн... каби дўстлари бор эди. Ота-онам эса Черкасовларнинг оддий яқинлари саналарди, холос.

Бутун умримиз давомида уларнинг ғамхўрлиги ва ҳомийлигини ҳис қилиб яшадик. Черкасов отамга тавсиянома берганди. Хотини эса онамга туфли ва кўйлақлар ҳадя этарди.

Ота-онам тез-тез жанжаллашиб туришарди. Кейин улар ажралишдилар. Бунинг устига бу ажралиш уларнинг биргаликда кечирган ҳаётларида яқдиллик билан битирган ишларидан бири эди. Улар жуда оз ишлардагина ҳамфикр бўлиб яшашганди.

Черкасов онамга ва бизга катта ёрдам кўрсатиб турарди. Масалан, фақат унинг кўмаги билангина турар жойимизни сақлаб қолгандик.

Андрюша менинг биринчи дўстим эди. У билан эвакуация пайтида танишгандик. Аниқроғи, танишмаганмиз, болалар аравачасида ёнма-ён ётганмиз. Андрюша хориж аравачасида эди. Меники эса ўзимизда ишлаб чиқарилганди.

Ўйлашимча, таъминотимиз бирдек ёмон эди. Уруш кетаётганди.

Кейин уруш тамом бўлди. Оилаларимиз Ленинградга келиб қолди. Черкасовлар Кронверк кўчасидаги ҳукумат уйида, биз эса Рубинштейн кўчасидаги хужрачаларда яшардик.

Андрюша билан деярли тез-тез учрашиб турардик. Болалар боғчасидаги эргаликларга бирга борардик. Туғилган кун маросимларини бирга ўтказардик.

Мен онам билан Кронверкда қатнайдиغان трамвайда юрардим. Андрюшани «Бу-гатти» ўлжа машинасининг шофёри олиб юрарди.

Андрюша билан бўйимиз тенг эди. Ёшимиз ҳам деярли бир. Иккимиз ҳам соғлом, серғайрат бўлиб ўсдик.

— Ёдимда бор, Андрюша довжорак, жиззаки, чўрткесар эди. Мен унга қараганда бир оз кучлироқ ва салгина ақлироқ эдим.

Ҳар йили ёзда дала ҳовлида турардик. Черкасовларнинг Карель бўйнида қарағайзорлар орасида чорбоғи бор эди. Деразаларидан чағалайлар ғужғон уйнаган Фин кўлтиғи кўриниб турарди.

Андрюша учун уй хизматчиси ёллашарди. Хизматчиларни тез-тез янгиллаб туришарди. Табиийки, улар ўғирликда айбланардилар. Очиғини айтганда, уларни тўғри тушунмоқ даркор.

Нина Черкасованинг хориждан келтирилган буюмлари ҳамма ёқда сочилиб ётарди. Токчаларнинг ҳаммаси атир-упаларга тўла эди. Бу нарсалар ёш уй хизматкорларини йўлдан оздирарди. Навбатдаги ўғирликни сезган Нина Черкасова қошларини чимириб:

— Любаша эркаланиб кетди, — дер эди.

Эртаси куни Любашанинг ўрнини Зинуля эгалларди ...

Менга Луиза Генриховна энагалик қиларди. Немис миллатига мансублиги туфайли у қамалмоғи керак эди. Луиза Генриховна бизникига яширинганди. Яъни биз билан бирга турарди. Ва айни замонда мени тарбия қиларди. Чамаси, унга ҳеч нарса тўлашмасди.

Бир вақтлар Луиза Генриховна билан Черкасовларнинг дала ҳовлисида бирга турган эдик. Шу пайт мана бу воқеа содир бўлган. Луиза Генриховнанинг оёқ томирларида қон яхши юришмасди. Сут соғувчи танишларимиздан бири касал оёқларига ахлат суркашни маслаҳат берди. Халқ табобатида шундай усул қўлланар экан.

Атрофлагиларнинг омадига қарши, бу восита иш бериб қолди. Қамоққа олинганча Луиза Генриховна бадбўй ҳид таратиб юрди. Биз, албатта, бунга чидар эдик, аммо Черкасовлар диди нозик одамлар эди. Улар онамга Луиза Генриховна бу ерда ортиқ турмасин, дейишди. Шундан кейин онам бошқа ҳужра топди. У айни шу кўчанинг ўзида, деҳқон ҳовлиларидан бирида эди. Биз ҳар йили ёзни энагамиз билан бирга шу ерда ўтказадиган бўлдик. То у қамалиб кетгунча.

Эрталаб Андрюшанинг олдига бораман. Биз чорбоғда қолиб юрар, қорағат ер, столда теннис ўйнар, қўнғиз тутар эдик. Иссиқ кунлари чўмилгани борардик. Ёмғирли кунларда айвонда елимдан турли ўйинчоқлар ясардик.

Баъзан Андрюшанинг ота-оналари келиб қолишарди. Онаси — ҳар яқшанбада. Отаси — йилига тўрт марта, тўйиб ухлаш учун.

Черкасовлар мени яхши кўришарди. Уй хизматчиси эса — аксинча. Мен унга ортиқча юк бўлгандим. Бунинг устига — мен учун ҳақ олмасди.

Шу туфайли Андрюшага эркалик қилишга рухсат бериларди. Менга эса йўқ. Тўғрироғи, Андрюшанинг қилиқлари табиий деб қараларди. Меникига эса — бошқача. Менга: «Сен ақлисан. Андрюша учун намуна бўлишинг керак ...» дейишарди. Шундай қилиб, ёз бўйи кичик мураббийга айланиб қолардим.

Мен бу тенгсизликни сезардим. Умуман, Андрюшани ҳам аяб ўтиришмасди. Унга қаттиқ жазо беришарди. Мени эса доим унга намуна қилиб кўрсатишарди.

Шунга қарамай, ўзимни таҳқирланаётгандек сезардим. Андрюша асосий сиймо эди. Чўрилар ундан хўжайиндан кўрққандек, қалтираб туришарди. Мен эса, оддий одамлар жумласига кирардим. Уй хизматчиси оққўнғил бўлганига қарамасдан, ба-рибир мени ёқтирмасди.

Аслида ҳаммаси бошқача бўлиши лозим эди. Уй хизматчиси мени ёқтирмоғи, ижтимоий жиҳатдан ўзига яқин олмоғи керак эди. Ўзи мансуб табақа вакили сифатида яхши муомала қилиши зарур эди. Ҳақиқатда эса хизматкорлар ёмон хўжайинларни керагидан ҳам ортиқроқ яхши кўрадилар. Табиийки, ўзларидан ҳам кўпроқ.

Нина Черкасова зиёли, ақли, яхши тарбия кўрган аёл эди. Табиийки, у дугонасининг олти ёшли ўғлини камситилишига асло йўл қўймасди. Агар Андрюша олма олса, мен ҳам шундай қилардим. Агар Андрюша кинони хоҳласа, чипта иккаламизга олинарди.

Ҳозир ўйлаб қарасам, Нина Черкасовада бойларга хос барча фазилат ва нуқсонлар мавжуд экан. У матонатли, қатъиятли, иродали аёл эди. Шу билан бирга совуқ, димоғдор, зодагонларга хос соддадил ҳам эди. Масалан, у пулни ортиқча юк деб ҳисобларди. У онамга:

— Қандай бахтлисан-а, Нора! — дер эди. — Серёжанга ирис узатсанг кифоя қилади. Мени тентагим бўлса фақат шоколадни ёқтиради ...

Шоколад менга ҳам ёқарди, албатта. Аммо ирисни яхши кўришга ўзимни мажбур қилардим.

Қашшоқликда яшаганим учун афсусланмайман. Хемингуэйга ишонадиган бўлсак, камбағаллик — ёзувчининг энг ноёб мактаби. Қашшоқлик кишини хушёрликка ўргатади. Ва ҳоказо.

Хемингуэй бойигандан кейингина буни англагани қизиқ ...

Етти ёшимда мен меваларни ёқтирмайман, деб отамни ишонтирдим. Тўққиз яшарлигимда магазинда янги ботинкаларни кийиб кўришдан воз кечдим. Ўн бир ёшимдан китоб ўқишга берилдим. Ўн олти ёшимдан пул топишни ўргандим.

Андрей Черкасов билан ўн олти ёшгача яқин муносабатда бўлдик. У инглиз тили мактабини тугатди. Мен оддий мактабда ўқидим. У математикани яхши кўрарди. Менда эса аниқ фанларга рағбат йўқ эди. Бунинг устига, иккимиз ҳам фирт яқов эдик.

Биз тез-тез учрашиб турардик. Инглиз тили мактаби уйимизнинг шундоқ биқинида эди. Баъзан Андрюша машғулотлардан сўнг бизни киради. Мен ҳам рангли телевизор кўргани уларни киради бориб турардим. Андрей маъсум, паришонхотир, дўстларга меҳрибон эди. Мен эса тили захар, инсоний қусурларни тез илғайдиган бўлиб улғаяётган эдим.

Ўқувчилик йилларимизда ҳар биримиз ўзига хос дўстлар орттирдик. Менинг ўртоқларим орасида жиноятчиликка мойил ёшлар кўп эди. Андрейни эса яхши оилаларнинг фарзандлари ўзига тортарди.

Демак, марксча-ленинча таълимотда нималардир бор. Чамамда, инсонни ижтимоий ҳиссиётлар бошқаради. Бутун онгли ҳаётим давомида майиб-мажруҳ одамлар, қашшоқлар, безорилар, ҳаваскор шоирлар даврасига интилдим. Минг марта-лаб яхши одамлар орасига кириб бордим, аммо омадим чопмади. Фақат ёввойилар, хаёлпарастлар, тубанликдаги кишилар қуршовидагина ўзимни эркин ҳис этдим.

Одамшаванда дўстларим айтишар эди:

— Хафа бўлмагину, сен ён-атрофинга даҳшатли бесаранжомлик тарқатасан. Сени ёнингда ҳар хил зарарли нарсаларни юқтириш мумкин ...

Мен хафа бўлмасдим. Ўн икки ёшимдан мени тубанликдагилар давраси ўзига тортишини ҳис этганман. Мактабдош ўртоқларимдан еттитаси лагер тарбиясини олганига ажабланмаса ҳам бўлади.

Малла Борис Иванов тунука ўғирлаб ўтириб чиқди. Штангачи Кононенко маъшукасини сўйиб қўйди. Мактаб қаровулининг ўғли Миша Ҳамроев темир йўл вагон-ресторанига ўғирликка тушди. Собиқ авиамоделчи Летяго кар-соқов қизни зўрлади. Мени чекишга ўргатган Алик Брикин оғир ҳарбий жиноятга қўл урди — зобитни калтаклади. Хурракчи лақабли Юра Голинчик милиция отини яралади. Ҳатто синф бошлиғимиз Виля Ривкович ҳам тиббиёт асбобларини сотиб юборгани учун бир йилга жазо олди.

Менинг дўстларим Андрей Черкасовни ташвиш ва хавотирга соларди. Ҳар биттасига қандайдир фалокат етиши мумкин эди. Уларнинг ҳаммаси ўзлигини намойиш қилиш йўли, деб тарафма-тариф курашни тан олишарди.

Унинг дўстлари эса менда шубҳаланиш ва гамгинлик туйғуларини уйғотарди. Уларнинг ҳар бири софдил, ақлли, олижаноб эди. Ҳаммаси муросани — яккама-якка курашишни афзал кўришарди.

Иккаламиз ҳам нисбатан эрта уйландик. Мен, табиийки, камбағал қизни ёқтирдим. Андрей Дашага — кимё олими Ипатьевнинг набирасига уйланди. Натижада уларнинг оилавий даромади бир неча баробар кўпайди.

Қарама-қарши кучларнинг бир-бирига тортилиши ҳақида ўқиганим ёдимда. Бу назарияда, менимча, қандайдир шубҳали жиҳатлар бор. Ёки, кам деганда, баҳсли ўринлар. Масалан, Даша билан Андрей бир-бирига ўхшаб кетадилар. Иккаласи ҳам гавдали, чиройли, олижаноб, ишбилармон. Иккаласи ҳам хотиржамлик ва тартиб-интизомни қадрлайдилар. Иккаласи ҳам осойишта ва ҳаловатли умр кечирадилар.

Биз — Лена иккимиз ҳам бир-биримизга ўхшаб кетамиз. Иккимиз ҳам туғма омадсизлармиз. Иккимиз ҳам воқеликка қарши муросасизмиз. Ҳатто Фарбада ҳам мавжуд қонунарга басма-бас яшашни ёқтираемиз.

Бир куни Андрюша билан Даша бизни меҳмондорчиликка чақирди. Кронверкскийга бордик.

Уй олдида милиционер ўтирипти. У телефон дастасини олиб:

— Андрей Николаевич, сизни йўқлаб келишди! — деб хабар қилди. Кейин юзига янада жиддий тус бериб:

— Ўтингла, — деди.

Лифтда кўтариламиз. Кираемиз.

Йўлақда Даша шивирлади.

— Кечирасизлар, бизни кимга ҳамшира келиб қолди.

Дастлаб ҳеч нарсани тушунмадим. Қариялардан бири оғирлашиб қолдимикин, деб ўйладим. Ҳатто қайтиб кетсакмикин, деган хаёлга ҳам бордим.

Бизга тушунтиришди:

— Гена Лаврентьев бир ҳамширани олиб келипти. Фирт даҳшат. Эгнида қўй те-рисидан тикилган совет пўстини. Тўртинчи марта ўйинга тушамизми, деб сўради. Ҳозиргина бир шиша совуқ пивони ичиб олди. Худо ҳаққи, хафа бўлманглар...

— Ҳечқиси йўқ, — дейман, — биз кўникиб кетганмиз.

У вақтда завод газетасида ишлардим. Хотиним аёллар саргароши эди. Бунақа нарсалар бизга мутлақо таъсир қилмасди.

Кейин ҳамширага яхшилаб разм солдим. Унинг қўллари чиройли, кўзлари кўм-қўқ, оёқлари келишган, манглайи ярқироқ эди. У менга ёқди. У кўп овқат еди ва ҳатто стол ёнида ҳам билинтирмасдан оёқларини уриб, рақсга тушиб ўтирди.

Унинг ҳамроҳи — Лаврентьев эса кўзга ташланмасди. Сочлари дағал бўлиб, юзи майда чизиклар билан қопланган — келишимсиз алфозда эди. Бунинг устига, у меъдамга тегиб кетди. Руминияга қилган сафари ҳақида жуда узоқ гапирди. Чама-си, унга Руминияни ёқтирмайман, деган бўлсам керак.

Йиллар ўтди. Андрей билан жуда кам кўришадиган бўлдик. Йиллар оша буям камайиб борди.

Биз жанжаллашмадик ҳам. Бир-биримиздан кўнглимиз қолганим йўқ. Шунчаки ажрашиб кетдик.

Бу пайтларда мен нималарнидир ёза бошлагандим. Андрей номзодлик ишини битираётганди.

Унинг атрофини қувноқ, ақлли, софдил физиклар қуршаб олишганди. Менинг атрофимда эса — телбалар, ифлос, ўзига бино қўйган лириклар йиғилишганди. Унинг танишлари коньякка шампан виносини қўшиб, ҳар замонда бир ичишарди. Менинг ёнимдагилар эса қизғиш портвейндан бош кўтарай дейишмасди. Унинг яқинлари Гумилев ва Бродскийдан баҳс юритишарди. Биз эса фақат ўз асарларимизни ўқирдик.

Орадан кўп ўтмай Николай Константинович Черкасов вафот этди. Пушкин театри ёнида катта митинг бўлиб ўтди. Одам шунчалик кўп тўпландики, кўча ҳаракатини тўхтатишга тўғри келди.

Черкасов халқ артисти эди. Фақат унвони жиҳатидангина эмас. Уни профессорлар ва деҳқонлар, генераллар ва жиноятчилар бирдек яхши кўришарди. Есенин, Зошченко ва Висоцкийлар ҳам шундай шуҳратга эришгандилар.

Бир йилдан сўнг Нина Черкасовани театрдан бўшатдилар. Кейин эрининг барча совринларини тортиб олишди. Черкасовга Европадан берилган барча халқаро мукофотларни қайтаришга мажбур қилишди. Улар орасида олтиндан ясалган қимматбаҳо буюмлар бор эди. Бошлиқларнинг тазйиқи туфайли бева буларнинг ҳаммасини театр музейига топширди.

Бева, албатта, бечора бўлиб қолгани йўқ.

Дала ҳовли, машина, хонадон унда қолди. Бундан ташқари, уларнинг жамғармаси ҳам бор эди. Даша билан Андрей ишлашарди.

Онам ҳар замонда бевани йўқлаб борарди. Соатлаб телефонда гаплашарди. У ўғлидан шикоят қиларди. Уни эътиборсизлик ва худбинликда айбларди.

Онам хўрсинарди:

— Лоақал ўғлинг ичмайди-ку ...

Қисқаси, оналаримиз ёлғиз ва маъюс, кўнгилчан кампирларга айланиб қолишди. Биз эса — бирдек тошюрак ва илтифотсиз ўғиллар деган ном олдик. Андрюшанинг обрўси юксалиб бораётган физиклиги-ю, менинг таъқибга учраган лириклигимга аҳамият беришмадиям.

Оналаримиз ҳам бир-бирларига ўхшарди. Аммо фарқли жиҳатлари ҳам мавжуд эди. Онам деярли уйдан чиқмаганди. Нина Черкасова эса барча қабул маросимларида қатнашганди. Бунинг устига, у Париж сафарига тараддуд қўраётганди.

У чет элларда илгари ҳам бўлганди. Ҳозир бирдан эски дўстларини кўргиси келиб қолипти.

Ғалати ҳодисалар юз бераётганди. Черкасов тириклигида уйларида меҳмон аримасди. Машҳур, истеъдодли одамлар — Мравинский, Райкин, Шостаковичлар келишарди. Ҳаммаси оиланинг дўстлари ҳисобланарди. Николай Константиновичнинг вафотидан кейин уларнинг фақат шахсий дўст эканлиги маълум бўлиб қолди.

Умуман, машҳур совет кишилари қаергадир йўқолди.

Хориждагилар — Сартр, Ив Монтан, расом Леженинг бевасигина қолишди. Шунда Нина Черкасова Францияга боришга қарор қилди.

Жўнашига бир ҳафта қолганда биз тасодифан учрашдик. Мен журналистлар уйи кутубхонасида ўтирдим, тундрани ўзлаштирувчилардан бирининг хотираларига муҳаррирлик қилаётгандим. Хотиралар ўн тўрт бобдан иборат бўлиб, шундан тўққизтаси: «Агар сохта камтарликни йиғиштириб қўйиб ...» деган бир хил жумла билан бошланарди. Бундан ташқари, Лениндан олинган кўчирмаларни ҳам солиштириб чиқишим зарур эди.

Бирдан Нина Черкасова кириб келди. Биз бир кутубхонадан фойдаланишимизни билмас эканман.

У қариб қолганди. Одатдагидек, кўзга ташланиб турмаса-да, ҳашамат билан кийинганди.

Биз саломлашдик.

— Ёзувчи бўлган эмишсан? — деб сўради.

Довдираб қолдим. Бунақа саволга тайёр эмасдим. Ҳатто: «Сен даҳомисан?» деб сўраса яхшироқ бўларди. Шунда хотиржамлик билан ижобий жавоб берардим. Дўстларимнинг ҳаммаси даҳолик дардидан азоб чекишарди. Барчаси ўзини даҳо деб санарди. Ўзини ёзувчи деб аташ хийла қийинроқ эди.

— Эрмак учун ёзиб тураман, — деб жавоб бердим.

Ўқув залида иккита ўқувчи бор эди. Иккаласи ҳам биз томонга қарашди. Черкасовнинг бевасини таниганларидан эмас. Очиғини айтганда, француз духисининг хидини сезганлари учун.

— Биласанми, — деди у, — Коля ҳақида ёзишни кўпдан бери ўйлаб юрибман. Эсдалиқларга ўхшаш бир нарса.

— Ёзинг.

— Истеъдодим йўқ деб чўчияпман. Ҳолбуки, мактубларим барча дўстларга маъқул бўлган.

— Ундай бўлса, узун мактуб ёзинг.

— Энг оғири — бошлаш. Дарҳақиқат, қандай бошланганди ўзи? Эҳгимол, та-нишган кунимиздандир? Ёки анча олдинроқданмикин?

— Худди шундай деб бошланг.

— Қандай?

— «Энг оғири — бошлаш. Дарҳақиқат, қандай бошланганди ўзи? ...»

— Биласанми, Коля бутун ҳаётим эди. У дўстим эди. У устозим эди. Нима деб ўйлайсан, эрини ўғлидан кўра яхши кўриш гуноҳ эмасми?

— Билмайман. Севгининг умумий ўлчовлари йўқ деб ўйлайман. Масалани фақат ҳа ёки йўқ деган тарзда қўйиш мумкин.

— Ақлинг тўлишиб кетибди, — деди у.

Кейин биз адабиёт ҳақида гаплашдик. Мен сўрамасдан туриб ҳам у Пруст, Голсуорси, Фейхтвангерларни ёқтиришини билардим. Маълум бўлишича, Пастернак ва Цветаеваларга ҳам эътиқоди баланд экан.

Шунда мен Пастернакда дид етишмайди дедим. Цветаева эса бутун даҳолилга қарамай, туғма тентак бўлган.

Кейин тасвирий санъатга ўтдик.

Импрессионистларни кўпроқ ёқтирса керак, деб ўйладим. Янглишмаган эканман.

Шунда мен импрессионистлар бир лаҳзалик кайфиятларни абадиятдан кўра устун қўйганлар, дедим. Фақат Монета қабиладошлик тамойиллари кўриш туйғусидан юқори туради.

Черкасова ғамгин хўрсинди:

— Ақлинг тўлишганини кўриб турибман ...

Биз бир соатдан кўпроқ гаплашиб ўтирдик. Кейин у хайрлашиб, чиқиб кетди. Тундрани забт этувчининг хотираларини таҳрир қилгим келмай қолди. Қашшоқлик ва бойлик ҳақида ўйлаб кетдим. Жароҳатланган ва аянчли инсон қалби ҳақида...

Армияда қўриқчи бўлиб хизмат қилган эдим. Маҳбуслар орасида таниқли раҳбар ходимлар ҳам учраб турарди. Улар дастлабки кунларда раҳбарларга хос қилиқларини сақлаб юрадилар. Кейин лагердаги оломон уларни ютиб юборди.

Қачонлардир Париж ҳақида ҳужжатли фильм кўрган эдим. Воқеалар босиб олинган Францияда кечарди. Кўчаларни тўлдириб қочқинлар боришарди. Тутқун мамлакатларнинг ҳаммаси бир хил бўлишига шунда ишонч ҳосил қилгандим. Таланган халқларнинг барчаси — эгизаклардир.

Бир зумда инсондаги осойишталик ва бойлик қобиқлари сидирилиб тушади. Шу ондаёқ унинг жароҳатланган, етим қалби намоён бўлади ...

Уч ҳафта ўтди. Телефон қўнғироғи жиринглади. Черкасова Париждан қайтибди. Сизларникига ҳозир бораман, деди.

Биз ҳолва ва печенье харид қилдик.

У яшаргандек ва бир оз сирли кўринди. Машҳур французлар бизларникига қараганда олижаноброқ экан. Уни яхши кутиб олишибди.

Онам сўради:

— Парижда қандай кийинишаяпти?

Нина Черкасова жавоб берди:

— Нимани хоҳласа — шундай.

Кейин у ҳикоя қилишга тушди. Сартр ва унинг ақлга сиғмайдиган қилиқлари ҳақида. «Соле» театридаги репетициялар ҳақида. Ив Монтаннинг оилавий кўнгилисизликлари ҳақида.

Бизга совғалар тарқатди. Онамга — жажжи театр сумкачаси. Ленага — атир-упалар мажмуаси. Менга эски чий духоба камзул тегди.

Очигини айтсам, бир қадар ранжидим. Камзулни тозалаш ва таъмирлаш зарур эди. Тирсақлари ярқираб кетганди. Тугмалари етишмасди. Ёқаси ва енгиди мойбўёқ изларини илғадим.

Авторучка олиб келганда яхши бўларди, деб ўйладим ҳатто. Аммо бошқа гапни айтдим:

— Раҳмат. Бекорга овора бўлибсиз.

Овозимнинг борича: «Бундай жандани қасрдан топдингиз?!» — деб бақириб айта олмайман-ку, ахир!

Камзул ҳақиқатан ҳам эски эди. Совет тарғиботчилари алдамаётган бўлса, бундай камзулларни Америкада ишсизлар кийишади.

Черкасова менга ғалати қараган ҳолда:

— Бу Фернан Леженинг камзули, — деди. — Унинг жуссаси тахминан сеникига тўғри келарди.

Мен ҳайрат ичида қайта сўрадим:

— Леже дейсизми? Айнан ўзими?

— Бир вақтлар у билан дўст эдик. Кейин унинг беваси билан дўстлашдим. Сенинг ишларинг ҳақида гапириб бердим. Надя шкафга қўл чўзди. Мана шу камзулни олиб, менга узатди. Фернан уни энг фақир одамлардан бирига беришни васият қилган эди, деди у ...

Камзулни кийиб кўрдим. Менга — доппа-лойиқ келди. Иссиқ жун свитер устидан бемалол кийса бўларди. У қалта кузги пальтога ўхшаган нарса эди.

Нина Черкасова бизникида ўн биргача ўтирди. Кейин такси чақирди.

Мен мой бўёқдан қолган доғларга узоқ тикилдим. Энди уларнинг камлигига ачинардим. Фақат иккита — енгиди ва ёқасида.

Фернан Леже ҳақида нималарни билишимни ўйлай бошладим:

У баланд бўйли, бақувват одам бўлиб, нормандиялик деҳқонлардан чиққан эди. Ўн бешинчи йилда жангга отланганди. У ёқда қон юқи найзада нон тўғрашга тўғри келганди. Леже чизган уруш манзаралари даҳшатга тўла.

Кейинчалик у худди Маяковский каби санъат воситасида кураш олиб боради. Аммо Маяковский ўзини-ўзи отди, Леже бардош берди ва ғолиб чиқди.

У бино деворлари ва вагонларга чизишни орзу қилганди. Ярим асрдан сўнг унинг орзусини Нью-Йорклик безори амалга оширди.

Унинг учун чизиқлар ранглардан кўра муҳимроқ эди. Шекспирдан тортиб Эдит Пиафгача бўлган санъат қарама-қаршиликлар билан яшаб келаяпти.

У мана бу сўзларни севарди:

«Ренуар кўрган нарсаларини тасвирлади. Мен тушунган нарсаларимни тасвирлайман ...»

Леже коммунист сифатида энг катта, мисли йўқ фирибгарликка мутлақо ишонган ҳолда вафот этди. Кўп рассомлар сингари ҳам аҳмоқ бўлганлиги, эҳтимолдан узоқ эмас.

Мен бу камзулни саккиз йил кийдим. Махсус тантаналарга уни кийиб борардим. Бу йиллар ичида духоба ниҳоятда эскириб, мой бўёқлар бутунлай йўқолиб кетди.

Камзул Фернан Леженики эканини ниҳоятда оз одамларгина биларди. Уни кўпчиликка айтмагандим. Бу аянч сирни сақлаш ўзимга жуда ёқарди.

Йиллар ўтди. Биз Америкага келиб қолдик. Нина Черкасова вафот этди, у онамга бир ярим минг сўм мерос қолдирди. Иттифоқда у катга пул ҳисобланарди.

Бу пулларни Нью-Йоркда олиш ниҳоятда қийин иш эди. Бунинг учун мислсиз катта бардош ва ғайрат керак эди.

Биз бошқача йўл тутмоқчи бўлдик. Акам номига тилхат расмийлаштирдик. Бунинг ҳам ташвиши кам эмас экан. Мен икки ой қоғозлар орқасидан югурдим. Қоғозлардан бирини мистер Шульц ўз қўли билан тўлдирди.

Августда акам пулни олдим деб хабар қилди. Миннатдорчилик билдирмади. Балки пуллар бунинг учун арзимаса ҳам керак.

Акам ҳар замонда эрта тонгда телефон қилиб туради. Бу Ленинград вақтига кўра ярим кечага тўғри келади. Бундай кезларда унинг овози шубҳали даражада хириллаб чиқади. Бундан ташқари, аёл кишининг овози эшитилиб туради.

— Атир-упаларни сўраб кўр!

Ёки:

— Унга, аҳмоққа, мўйна пўстинларнинг бозори чаққонлигини тушунтир.

Бунинг ўрнига акам сўрайди:

— Хўш, Америкада ишлар қалай? У ёқда арақ кечаю кундуз сотилади дейишади. Ростми?

— Унчалик эмас. Аммо, тўғри, барлар очиқ бўлади.

— Пиво-чи?

— Тунги магазинларда пиво тўлиб-тошиб ётибди.

Узрли сукунат чўқади. Ундан кейин:

— Яшасин капиталистлар, ишларни билишади! — дейди.

Мен сўрайман:

— Ўзинг қалайсан?

— Ҳе, ҳарфидагидек, — жавоб беради у, — умуман, яхши ...

Хуллас, чалғиб кетамиз. Андрей Черкасовнинг ишлари ҳам яхши. Қишда у физика фанлари доктори бўлади. Ёки физика — математика дейишармикин ... Нима фарқи бор?

ПОПЛИН КҮЙЛАК

Хотиним мени койийди:

— Ялқовлиги учун кўчага чиқишни хоҳламайдиган эркак билан яшаш — бориб турган ақлсизлик...

Хотиним доим муболага қилади. Тўғри, ортиқча ташвишларни ёқтирмайман. Дуч келган нарсани ейман. Таниб бўлмайдиган алфозга келганимдагина сочимни олдираман. Аммо — бирварақайига машинкада. Яна уч ой соч олдирамаслик учун.

Соддагина қилиб айтганда, уйдан чиққим келмайди. Мени тинч қўйишларини хоҳлайман ...

Болалигимда Луиза Генриховна деган энагам бўларди. У қамалишдан кўрқиб яшагани учун ҳамма нарсани пала-партиш қиларди. Бир куни Луиза Генриховна менга калта иштон кийгизди. Шунда оёқларимни битта томонига тиқиб қўйди. Оқибатда, кун бўйи шундай юрдим.

Шунда тўрт ёшда эдим, бу воқеа яхши эсимда қолган. Нотўғри кийинтиришганини билдим. Аммо индамадим. Қайта кийинишни хоҳламадим. Ҳозир ҳам хоҳламайман.

Шунга ўхшаган кўплаб воқеалар ёдимда. Болалигимдан ортиқча тапвишлардан қочиш учун ҳамма нарсага тайёр эдим ...

Бир вақтлар ниҳоятда кўп ичардим. Ва, табиийки, дуч келган ерда сандирақлаб юраварардим. Шу туфайли кўпчилик мени жуда дилкаш одам деб ўйлашарди. Хол-буки, кайфим тарқалиши биланоқ бунақа дилкашликдан асар ҳам қолмасди.

Шунга қарамай, ёлғиз ўзим яшай олмасдим. Электр тўлов қоғози қаерда ётгани ёдимда турмайди. Дазмол қилишни, кир ювишни билмайман. Энг ёмони — даромадим кам.

Мен ёлғизликни афзал кўраман, аммо кимнингдир ёнида ..

Хотиним доим муболага қилади.

— Мен билан нима учун бирга яшаётганингни биламан. Айтайми?

— Ҳўш, нимага экан?

— Йиғма қаравот сотиб олишга эринасан!

Унга шундай жавоб беришим мумкин:

— Ўзинг-чи? Нега ўзинг йиғма қаравот сотиб олмайсан? Нега энг оғир пайтларда мени ташлаб кетмадинг? Сен тўқишни, ювишни, нотаниш кишиларга тоқат қилишни, энг муҳими, кўп пул топишни биласан-ку! ...

Йигирма йил олдин танишганмиз. Шу куни якшанба эканини ҳам яхши эслаб қолганман. Ун саккизинчи февраль. Сайлов куни.

Ташвиқотчилар уйларга кириб юришарди. Иложи борича тезроқ овоз беришга чорлашарди. Мен шошилмасдим. Уч марта, умуман, сайловга бормаганман. Бу тузумдан норозилигимдан эмасди. Аниқроғи, бунақа бемаъни ишларни ёмон кўрганман.

Шундай қилиб, кўнғироқ жиринглади. Ёсағада — кузги камзул кийган ёшгина аёл. Кўринишидан — мактаб ўқитувчиси, демак — қари қиз. Тўғри, кўзойнаги йўқ, аммо қўлида қалин дафтар.

У дафтарга қараб, исми-шарифимни айтди.

— Ичкари кириг. Иснинг. Чой ичинг, — дедим мен.

Халати остидан кўзга ташланиб турган мўъжаз оёқларига ачиниб қарайман. Бизда тананинг бу аъзосига мутлақо бефарқ муносабатда бўлишади. Бунинг устига халатига ҳам доғ теккан.

— Елена Борисовна, — таништирди қиз ўзини, — сизнинг ташвиқотчингизман...

Ҳалиям овоз беришга чиқмадингиз...

Бу савол эмас, жиддий таъна эди. Мен такрорладим:

— Чой ичасизми? — Одоб юзасидан қўшиб қўйдим: — Уйда ойим бор ...

Ойим боши оғриб ётарди. Бу эса унинг бақириб гапиришига халақит бермади:

— Менинг ҳолвамга қўл теккиза кўрмаларинг!

— Овоз беришга улгурамиз, — дедим мен.

Шу пайт Елена Борисовна ҳеч қутилмаган бир гапни айтиб қолди:

— Сайловлар одамни таққирлашдан бошқа нарса эмас. Бунга биламан. Аммо мен нима қила оламан? Сизни сайловхонага олиб боришим керак. Акс ҳолда, уйга кетказишмайди.

— Тушунарли, — дейман, — фақат эҳтиёт бўлинг. Бунақа гаплар учун мақтов эшитмайсиз.

— Сизга ишонса бўлади. Мен бунга дарров англадим. Солженициннинг суратини кўришим биланоқ.

— Бу Достоевский. Аммо Солженицинни ҳам ҳурмат қиламан ...

Кейин камтарона нонушта қилдик. Онам бари-бир холвадан бир бўлак кесиб берди.

Сухбатимиз, табиийки, адабиёт ҳақида кетди. Лена Гладилин ҳақида гапира бошласа, мен қайта сўрардим:

— Толя Гладилинми?

Гап Шукшинга тақалса, мен аниқлаштирардим:

— Вася Шукшинми?

Ахмадулина ҳақида гаплаша бошлаганимизда мен хитоб қилдим:

— Беллажон!...

Кейин кўчага чиқдик. Уйлар байроқлар билан безатилганди. Қор устида конфет қоғозлари сочилиб ётарди. Қоровул Гриша жингалак жузли пальто кийиб, ясениб олганди.

Овоз беришни хоҳламасдим. Фақат эринчоқлигимдан эмас. Елена Борисовна ёқиб қолгани учун. Уйига кетиши учун ҳаммамиз сайловга боришимиз керак ...

Биз «Иваннинг болалиги» киносига тушдик. Фильм жуда яхши бўлиб, уни тақабурлик билан камсита олмасдим.

У пайтларда менга саргузашт асарлари ёқарди. Улар ҳордиқ чиқаришимга кўмак берарди.

Тарковский картиналарини эса астойдил мақтаб юрардим. Албатта, Тарковский олти йилдан бери мендан сценарий кутаётганини ҳам кўшиб кўярдим.

Кинодан чиққач, Адабиётчилар уйига бордик. Бирон-бир машҳур ёзувчини учратишимиздан умидвор эдим. Горишин дуч келиб қолса, дўстона саломлашиш мумкин эди. Сархуш Вольф билан кучоқлашиб кўришардик. Ефимов ёки Конецкий билан бир оз чақчақлашардик. Мен ёш ёзувчи ҳисобланардим. Ҳатто Гранин ҳам мени танирди.

Бир вақтлар Ленинградда машҳур одамлар кўп эди. Масалан, Чуковский, Олейников, Зошченко, Хормс ва бошқалар. Урушдан кейин улар жуда камайиб кетди. Баъзиларини нимагадир отиб юборишди, баъзилари Москвага кўчиб кетди ...

Биз ресторанга кўтарилдик. Вино, бутерброд, ширинликлар буюрдик. Қуймоқ ҳам буюрмоқчи бўлдим, ўйланиб қолдим. Акам ҳар доим: «Яхши таомларни ейишни билмайсан», деб дакки берарди.

Чўнтагимга қўл солиб, пулимни ҳисоблаб кўрдим.

Зал бўш эди. Эшик олдида нишондор Решетов китоб ўқиб ўтирарди. Ҳаддан зиёд берилганига қараганда, у ўзининг романи эди. Гаров ўйнашим мумкин, бу роман «Сизга интиламан, одамлар!» деб аталарди.

Биз ичдик. Евтушенконинг ҳаётига доир ўзим гувоҳ бўлган учта ҳодисани айтиб бердим.

Номдорлар эса келавермади. Одамлар анчагина кўпайиб қолганди. Ясама оёғини гижирлатиб насрнавис Горянский ойна олдига борди. Пештахта олдида шоирлардан Чикин билан Штейнберг туришарди. Чикин маъқулларди:

— Ростини айтсам, Боря, сен фалсафий чекинишларни боплайсан.

— Сен эса, Дима, ички кечинмаларни яхши чизасан, — жўр бўларди Штейнберг.

Чикин билан Штейнберг машҳурлар жумласига кирмасди. Горянский эса, немис концлагерида қоровулни бўғиб ўлдиргани билан шуҳрат қозонганди.

Ёнимиздан анчагина танилган танқилчи Халупович ўтиб қолди. У менга узоқ тикилиб турди-да:

— Кечирасиз, сизни Лев Милиндерга ўхшатибман ... — деди.

Биз икки юз грамм коньяк буюрдик. Пулим кам қолганди, машҳурлар эса кўри-най демасди.

Келажаги порлоқ ёзувчи эканимни Елена Борисовна билолмайдиган бўлди-да!

Худди шу аснода ресторанга ёзувчи Данчковский кириб келди. Кўпчиликнинг гапига қараганда, у машҳур ёзувчилар жумласига кирарди.

Бир вақтлар Ленинградга Шкловдан икки ака-ука келиб қолишганди. Ака-укаларни Савелий ва Леонид Данчиковский деб аташарди. Улар ёзувчиликда куч си-наб кўришди. Қўшиқлар, лапарлар, интермедиялар ёзишди. Дастлаб бирга ёзишарди. Кейин ҳар бири алоҳида ёза бошлади.

Бир йилдан сўнг уларнинг йўли бутунлай ажралиб кетди.

Укаси фамилиясини қисқартиришга жазм қилди. Данч деб имзо чека бошлади. Аммо жухудлигича қолди.

Акаси эса бошқа йўл тутди. У ҳам фамилиясини қисқартирди — фақат биргина «И» ҳарфини тушириб қолдирди. Энди у Данчковский деб имзо чекадиган бўлди. Бунинг эвазига жухуд эмас, руслашган полякка айланди.

Ака-укалар орасида аста-секин миллий ихтилофлар кучая борди. Улар миллий заминда кўпинча жанжаллашиб қолишарди.

— Жодугар, — бақирарди Леонид, — тиллапараст, бадмаст ароқхўр!

— Оғзингни юм, жуҳудбашара! — жавоб берарди Савелий.

Кўп ўтмай космополитларга қарши кураш бошланди. Леонидни қамоққа олишди. Бу вақтда Савелий марксизм-ленинизм институтини битираётганди.

У қалин журналларда қатнаша бошлади. Биринчи китоб босилди. Танқидчилар тилига тушди.

Аста-секин у «ленинчилар» қаторидан жой олди. Яъни битмас-туганмас Ленин-номанинг яратувчиларидан бирига айланди.

Дастлаб «Володянинг болалиги» китобини ёзди. Кейин — «Симбирскдан чиққан бола» деган катта қиссаси босилди. Сўнг «Оловли ёшлик» номли икки жилдлик асарини чиқарди. Ва, ниҳоят, «Кўзғол, лаънат-ла тамғаланган!» трилогияси эълон қилинди.

Лениннинг таржимаи ҳолини тутатгач, Данчковский ёндош мавзуларга қўл урди. «Ленин ва болалар» деган китоб ёзди. Кейин «Ленин ва қишлоқ хўжалиги» сингари китоблар чиқарди. Буларнинг ҳаммаси кўплаб тилларга таржима қилинди.

Данчковский бойиб кетди. «Ўрнатилган белгиси» нишони билан тақдирланди. Бу пайтга келиб, укаси вафотидан сўнг оқланди.

Данчковский мени яхши танирди, сабаби, у бир йилдан кўпроқ адабий тўғарагимизни бошқарганди.

Ана шу киши ресторанда пайдо бўлди.

Мен овозимни пасайтириб, Елена Борисовнага шивирладим:

— Яхшилаб қаранг — Данчковский... Довруғи баланд... Ленин мукофотини мўлжаллаган...

Данчковский автомат мусиқа дастгоҳидан узоқроққа — бурчакка йўналди. Ёни-миздан ўтаётганда қадамни секинлаштирди.

Мен бетакаллуф қадаҳ кўтардим. Данчковский, салом-аликсиз, чертиб гапирди:

— «Аврора»даги ҳажвиянгни ўқидим. Менимча, нажас...

Биз ресторанда соат ўн бирларгача қолиб кетдик. Сайловхона аллақачон ёпилган эди. Кейин ресторан ёпилди. Онам боши оғриб ётарди. Биз бўлсак Фонтанка қирғоғида сайр этиб юрардик.

Елена Борисовнанинг итоаткорлиги мени ҳайрон қолдирарди. Тўғрироғи, итоаткорлиги эмас, ҳаёт ҳодисаларига лоқайдлиги. Ҳамма нарса худди экранда липиллаб ўтаётгандек туюларди.

У сайлов участкасини унутганди. Ўзига юклатилган вазифани бажармаганди. Маълум бўлдики, ҳатто овоз беришга ҳам улгурмаган экан.

Буларни нима учун қилди? Тайинсиз ҳажвиялар ёзиб юрган бир киши билан оқибати номаълум муносабатлар учунгинами?

Мен ҳам, албатта, овоз бермадим. Фуқаролик бурчимни бажармадим. Мен-ку бошқача одамман. Наҳотки, бир-биримизга шунчалик ўхшасак?

Никоҳдан ўтганимизга ҳам йигирма йил бўлди. Йигирма йилдан бери орамизда ўзаро яққалик ва ҳаётга лоқайдлик ҳукмрон.

Менда-ку ишга рағбат, мақсад, хом хаёллар ва умид бор. Унда-чи? Унда фақат қизи ва лоқайдлик бор, холос.

Лена бирон нарсани инкор этгани ва баҳслашганини эслай олмайман. Лоқал бирон марта ишонч билан жарангдор қилиб: «Ҳа» ёки оғир, шафқатсиз тарзда «йўқ» деган бўлмаса керак.

Унинг ҳаёти телевизор ойнаси ортида ўтаётгандек. Кадрлар, қиёфалар, овозлар ўзгарди, эзулик ва ёвузлик бирдек унинг изидан эргашади. Менинг севгилим эса экран томонга қараган ҳолда доим муҳим масалалар билан машғул бўлади.

Онам ухлаб қолгандир: деб ўйлаб, уйга қайтдим. Елена Борисовнани «Бизникига кирайлик», деб таклиф қилмадим. Ҳатто қўлини ушлаганим ҳам йўқ.

Шунчаки уйга кириб бордик. Бу йигирма йил олдин бўлганди.

Бу йиллар давомида кўпгина дўстларимиз севишдилар, турмуш қуришдилар ва ажралишдилар. Улар бу мавзуда шеърлар ва романлар ёздилар. Бир республикадан иккинчисига кўчдилар. Ишларини, эътиқодларини, одатларини ўзгартирдилар. Диссидентлар ёки ароқхўрларга айландилар. Бировларнинг ёки ўзларининг ҳаётларига суиқасд қилдилар.

Атрофимизда гўзал, сирли оламлар пайдо бўлди ва гумбурлаб қулади. Таранг тортилган торлардек инсоний муносабатлар узилди. Бахт излаб югурган дўстларимиз қайта туғилар ва маҳв бўлишарди.

Биз-чи? Ҳаётнинг барча ёлғон ва даҳшатларига қарши биз ягона бойлигимиз — лоқайдликни кўндаланг қўяр эдик. Қумда қурилган қаср ҳеч замонда собит тура оладими? ...

Ҳар иккиси ҳам қатъиятсиз бўлган одамларнинг севгиси қай даражада мустаҳкам ва ишончли бўлади? ...

Мудофаага лаёқатсиз бўлса ҳам муттасил бир-бирига рақиблик қилган давлатларнинг қай бирини фаровон деб айтиш мумкин? ...

Мен кўп тиражили газетада ишладим. Юз сўмга яқин маош олардим. Яна арзи-маган кўшимча ҳақ. Ҳар ойда «хўжалик юритишининг янада самарадор усул»ларини ўзлаштиришим учун қўшиладиган тўрт сўмни асло унуга олмайман.

Кўпгина журналистларга ўхшаб роман ёзишни орзу қилардим. Аммо бошқа журналистлардан фарқи улароқ, адабиёт билан чинакамига шуғуллана бошладим. Аммо қўлёзмаларимни энг илғор журналлар ҳам қайтариб беришарди.

Ҳозир бундан фақат хурсанд бўламан. Цензура шарофати билан ўрганиш даври мен учун ўн етти йилга чўзилди. Шу йилларда босиб чиқармоқчи бўлган ҳикояларим энди жуда гариб туюлади. Бир ҳикоям «Фаинанинг тақдири» деб номланганини эслаш кифоя.

Лена ҳикояларимни ўқимас эди. Мен ҳам таклиф қилмаганман. Унинг ўзи ташаббус кўрсатмаган.

Рус ёзувчиси учун аёл киши учта вазифани ўташга қодир. Уни боқади. Унинг даҳо эканига астойдил ишонади. Ва ниҳоят, аёл уни ўз ҳолига қўяди. Сирасини айтганда, кейингиси аввалги икки фазилатни инкор этмайди. Лена ҳикояларим билан қизиқмасди. Ҳатто қаерда ишлашимни ҳам дурустроқ тасаввур қилмаган бўлса керак. Фақат ёзишимни биларди.

Мен ҳам у ҳақда шунча нарсани билардим.

Хотиним аввал саргарошхонада ишларди. Сайлов воқеасидан кейин ишдан бўшатиб юборишди. У корректорлик қилди. Кейин, мен учун мутлақо қутилмаганда, матбаа институтини битирди. Агар янгилишмасам, қандайдир спорт наشريётига ишга кирди. Мендан икки баравар кўп маош ола бошлади.

Бизни нима боғлаб туришини англаш қийин. Кўпгина фақат иш юзасидангина гаплашардик. Ҳар биримизнинг ўз дўстларимиз бор эди. Ҳатто ўқийдиган китобларимиз ҳам ҳар хил эди.

Хотиним ҳар доим ўзига яқин турган китобни ўқийди. Ва дуч келган жойдан ўқиб кетаверди.

Дастлаб бу жаҳлимни чиқарарди. Кейин қўлига нуқул яхши китоблар яқин туришига ишондим. Менда бутунлай бошқача. Агар мен дуч келган китобни очсам, албатта у «Очилган кўриқ» бўлиб чиқади ...

Унда бизни нима боғлаб туради ўзи? Ва умуман инсоний яқинлик нимадан туғилади? Сирасини айтганда булар оддий нарсалар эмас.

Мисол келтирсам, менинг учта холавачча укам бор. Уччаласиям — безори ва ароқхўр. Бирини яхши кўраман, бирига лоқайд қарайман, бирини умуман танимайман.

Биз ҳам шундай яшадик — биргаликда ва ҳар биримиз алоҳида. Баъзи ҳоллардагина бир-биримизга совға берардик. Гоҳо-гоҳо: «Сенга хурсандчилик учун гул келтираман», дер эдим.

Лена жавоб берарди:

— Ҳамма нарсам бор ...

Мен ҳам совға кутмасдим. Шунга ўргангандим.

Бир оилани биламан. Эри эртадан-кечгача ишларди. Хотини телевизор кўрар ва магазинма-магазин санғирди. Бунинг устига: «Марикнинг туғилган кунига тўр парда сотиб олдим, кўзинг қамашади! ...» дейишдан тинмасди.

Шу тарзда тўрт йил яшадик. Кейин қизимиз — Катя туғилди. Бу қутилмаган жиддий ва мўъжизавий бир ҳодиса эди. Биз икки киши эдик, қўққисдан серҳархаша, тўполончи, ўзига ғамхўрлик талаб этувчи яна бир инсон пайдо бўлди.

Қизимизни тарбиялаганимиз йўқ, фақат яхши кўрдик. Бунинг устига беш ойлигидан бошлаб у жуда кўп касал бўларди.

Умуман, қизимиз туғилганидан кейин оилали эканимизни англадик. Катя никоҳ гувоҳномаси ўрнига ўтди.

«Аврора» журналы таҳририятига аравача билан кириб борганим эсимда. Озгина қалам ҳақим бор эди. Амалдор хоним рўйхатни очди:

— Қўл қўйинг.

Сўнг қўшиб қўйди:

— Болангиз йўқлиги учун ўн олти сўм ушлаб қолинди.

— Аммо, — дедим мен, — менинг қизим бор.

— Ундай бўлса, ҳужжат кўрсатиш керак.

— Марҳамат.

Аравачадан пушти тугунчани олдим. Уни бош бухгалтер столига авайлаб қўйдим. Шундай қилиб, ўн олти сўмни сақлаб қолганман ...

Хотиним билан муносабатларимиз ўзгармади. Тўғрироғи, деярли ўзгармади. Энди шахсий лоқайдлигимиз ўрнини умумий ташвишлар эгаллади. Масалан, қизимизни бирга чўмилтирамиз ...

Бир куни Лена ишга кетганди. Мен уйда ушланиб қолдим. Одатдагидек, зарур қоғозни излар эдим. Агар янглишмасам, нашриёт шартномасининг нусхасини.

Шкафларни ағдар-тўнтар қилдим. Ёзув столи ғаладонларини бирма-бир кўздан кечирдим. Ҳатто тунги қутичани ҳам очиб кўрдим.

У ерда, китоблар, журналлар, эски хатлар остида бир альбом ётарди. Жуда кичкина суратлар сақланадиган, чўнтакка жойлашиб кетадиган мўъжаз альбом. Муқовасига қабариқ қабутар тасвири туширилган ўн беш вараққа яқин қалин қоғоз ...

Уни очиб кўрдим. Илк суратлар сарғайиб кетган, гижимланган. Баъзиларининг чеккалари йиртилган. Биттасида юзлари думалоқ гўдак итни силаб турарди. Тўғриси айтганда, силаш учун қўл чўзганди. Паҳмоқ кучукнинг қулоқлари чимирилган. Бошқасида — қўлда ясалган қўғирчоғини кучоқлаб олган олти яшар қизча, иккаласининг ҳам қиёфаси қайғули ва паришон.

Кейин мен она, ота ва қизча туширилган оилавий суратни кўрдим. Отаси узун плашда ва похол шляпада эди. Узун енгидан бармоқ учлари зўрға чиқиб турибди. Хотини елкалари кенг кофта кийган, кокилдор, юмшоқ шарф ўраган. Қизча бир томонга кескин ўгирилган. Кузги калта пальтосининг унгири очилиб қолган. Қадрдан ташқаридаги қандайдир бир нарса диққатини тортгани сезилиб турибди. Балки дайди кучукчадир. Орқада, дарахтлар орасида, Царскосельский лицейининг кунгиралари кўзга ташланади.

Бошқа суратларда сунъий табассум қилиб жиддий турган қариндошларнинг қиёфалари. Темирийўлчилар кийимидаги кекса мўйловдор, Лениннинг ҳайкали олдига турган бир хоним, мотоцикл минган ўсмир. Кейин бир денгизчи, тўғрироғи, курсант кўринди. Ҳафсала билан соқолини қиргани ҳатто суратда ҳам сезилиб турибди. Унга қўлида бир даста марваридгул ушлаган қизча тикилган.

Мактабда туширилган силлиқ расм деярли бир бетни эгаллаган. Ҳаяжондан қотиб, қаққайиб турган тўрт қатор қиёфалар. Биронтасида ҳам болаларга хос қувноқ руҳ сезилмайди.

Ўртада — бир гуруҳ ўқитувчилар. Иккитаси нишондорлар — собиқ жангчилардан бўлса керак. Улар орасида — синф раҳбари. Уни осонликча билиб олиш мумкин. Кекса кампир кулиб турган икки ўқувчининг елкасидан кучоқлаган.

Учинчи қаторда чап томонда — менинг хотиним. Биргина у аппаратга қарамаган.

Барча суратларда уни танидим. Бир гуруҳ чангичилар орасида, колхоз кутубхонаси ёнида туширилган жажжи суратчада. Ҳатто зўрға таниш мумкин бўлган ёшлар хорининг ўнгиб кетган қоғозида.

Эзилган туфли кийган бадқовоқ қизни осонгина танидим. Ҳуснихат билан «Евпатория» деб эзилган суратдаги арзон чўмилиш кийими кийган вояга етган қиз. Колхоз кутубхонаси ёнида калта кўйлак кийган талаба. Хотиним ҳамма ерда қайғули кўринди.

Яна бир неча варақни очдим. Қиррадор кепка кийган ёш йигитни, қўл қовуштириб турган кампирни, нотаниш балеринани кўрдим.

Қўлимга артист Яковлевнинг сурати ҳам тушди. Тўғрироғи, унинг тасвири туширилган почта қоғози. Остига чиройли хат билан: «Лена! Санъатга хизмат қилиш учун инсон бутун ҳаётини бағишлаши керак. Рафиқ Абдуллаев», деб эзилган.

Охирги саҳифани очдим. Бирдан ҳаво етишмай қолаётгандек бўлди. Нега шундай бўлганини билолмай қолдим ҳам. Юзим қизариб кетаётганини ҳис қилиб турардим.

Мен почта маркаси катталигидаги тўртбурчак суратни кўрардим. Тор пешона, ўсиб кетган соқол ишдан ҳайдалган матадор қиёфасини эслатарди.

Бу менинг суратим эди. Агар янгилашмасам, ўтган йили гувоҳноманики. Чеккасидаги оқ бурчагида завод муҳрининг излари кўринади.

Уч дақиқагача қимирламай ўтириб қолдим. Даҳлизла соат чиқилларди. Дераза ташқарисиди компрессор гуриллайди. Лифтнинг ғийқиллаши эшитилади. Мен эса ўтирардим.

Хўш, нима бўлди ўзи? Ҳеч нарса эмас. Хотини эрининг суратини альбомига солиб қўйибди. Бу одатий ҳол.

Аммо мен қаттиқ ҳаяжон ичида қолдим. Бунинг сабабини англаш учун ўзимни қўлга олишим қийин бўлди. Демак, бўлаётган ҳамма нарса жиддий экан. Бунинг энди ҳис этаётган эканман, ўтган йиллар ичида қанча муҳаббатни йўқотдик ахир?!

Нима бўлаётганини ўйлашга мажолим қолмаганди. Севги шундай куч ва қудрат бағишлаши мумкинлигини билмаган эканман.

Нуқул ўйлардим: «Ҳозирдан қўлим қалтираса, кейин нима бўлади?»

Умуман, ўзимни қўлга олдим ва ишга жўнадим...

Олти йил ўтди, хорижга кетиш бошланди. Яҳудийлар ўз тарихий ватанлари ҳақида гапирадиган бўдилар.

Илгари етук киши учун ағдарма пўстин ва номзодлик даражаси етарли эди. Энди бунинг ёнига Исроилга даъватнома ҳам қўшилди.

Қайси зиёлини олманг, шуни орзу қиларди. Ҳатто кетишни хаёлига келтирмаса ҳам. Ҳар эҳтимолга қарши деганларидек.

Дастлаб чинакам яҳудийлар кетишди. Сўнг келиб чиқиши шубҳали фуқаролар йўлга отланди. Яна бир йилдан кейин русларга ҳам рухсат тегди. Шулар орасида бизга таниш руҳоний ота Маврикий Рикуннов ҳам Исроилдан даъватнома олиб чиқиб кетди.

Шунда хотиним хорижга кетишга қарор қилди. Мен эса қолишга қарор қилдим.

Нега қолишга қарор қилдим, бунинг айтишим қийин. Чамаси ҳали қандайдир машғум чизикчага етиб бормагандим. Яна қандайдир ноаниқ имкониятларни синаб кўргим келгандир. Балки онгсиз ҳолатда қатағонлар сари интилгандирман. Шунанга ҳам бўлиб туради. Турмада ётиб чиқмаган рус зиёлисининг баҳоси бир пул...

Ундаги қатъият мени доғ қолдирди. Лена тобе, итоаткор туюлганди. Ҳеч кутилмаганда бундай жиддий, узил-кесил қарор.

Қўлида қизил муҳр босилган ҳорижий қоғозлар пайдо бўлди. Олдига рухсат тегмаган баджаҳд, соқолли кишилар кела бошлади. Папирос қоғозига ёзилган қўлланмаларни қолдиришди. Менга ишончсизлик билан қарашди.

Мен эса сўнгги дақиқагача ишонмадим. Ҳаммаси ишониб бўлмайдиган даражада эди. Худди Марсга саёҳатга бориладигандек.

Қасам ичаманки, сўнгги дақиқагача ишонмадим. Биламан, аммо ишонмайман. Кўпинча шундай бўлади.

Ниҳоят, лаънати дақиқа ҳам етиб келди. Ҳужжатлар расмийлаштирилган, даъватнома олинган. Катя дугоналарига конфет қоғозлари ва маркаларини тарқатиб чиқди. Фақат самолётга чипта олиш қолганди.

Онам йиғларди. Лена ўз ташвишларига кўмилиб кетганди. Мен охирги ўринга сурилиб қолгандим.

Мен илгари ҳам унинг йўлини тўсмаганман. Ҳозир эса мени ўйлайдиган аҳволда эмасди.

Ниҳоят Лена билет олгани кетди. Битта қути кўтариб келди. Ёнимга келди ва:

— Озгина пул ортиб қолганди. Бу сенга, — деди.

Кутичада ҳорижий поплин кўйлак ётарди. Агар янгилашмасам, румин маҳсулоти эди.

— Майли, — дейман, — раҳмат. Яхши кўйлак, одми, аёло сифатли. Яшасин ўртоқ Чаушеску! ...

Фақат уни излаб қаерга бораман?

Ростини айтсам — қаерга?!

ҲАЙДОВЧИ ҚЎЛҚОПИ

Юрий Шлиппенбах билан биз Таврия саройидаги анжуманда, тўғрироғи, кўп нусхали газета муҳаррирларининг йиғилишида танишгандик. Мен “Турбостроител”дан, Шлиппенбах эса Ленфильмнинг “Кадр” деб номланган кўп нусхали газетасидан вакил эдик.

Вилоят партия ташкилотининг иккинчи котиби Болотников маъруза қилиб, сўзининг охирида шундай деганди:

— Бизда “Тараққиёт байроғи”га ўхшаш ҳар жиҳатдан ўрнак бўладиган газеталар ҳам бор, “Адмиралтейц”га ўхшаш ўртамиёналари ҳам, “Турбостроител” каби ёмонлари ҳам бор. Ва ниҳоят “Кадр”га ўхшаш ажабтовурлари ҳам учрайди. Бу ниҳоятда уқувсиз ва жуда зерикарли бир газета.

Мен секин энгашдим. Шлиппенбах эса аксинча мағрурланаётгандек қаддини ростлади. Афтидан, ўзини қувғинди диссидентдек ҳис қилган, сўнг бор овози билан қичқирганди:

— Ленин, танқид асосли бўлиши керак, деб ўргатган!

— Сенинг газетанг, Юра, ҳар қандай танқиддан паст туради, — жавоб берди котиб.

Танаффусда Шлиппенбах мени тўхтатиб сўрай бошлади:

— Кечирасиз, Сизнинг бўйингиз қанча?

Мен ҳайрон бўлмадим. Унга аллақачон ўрганиб қолгандим. Мен бундан кейин бу бўлмагур гаплар қай йўсинда кечишини ҳам билардим: “Сенинг бўйинг қанча? — Юз тўқсон тўрт. Баскетбол ўйнамайсан-да. — Нега энди ўйнамас эканман? Ўйнайман. — Ўзим ҳам шундай деб ўйлагандим...”

— Бўйингиз қанча? — сўради Шлиппенбах.

— Бир метру тўқсон тўрт. Нима эди?

— Гап шундаки, мен ҳаваскор сифатида кино суратга олаётгандим. Сизни бош ролга таклиф қилмоқчи эдим.

— Менда актёрлик қобилияти йўқ.

— Бунинг аҳамияти йўқ. Муҳими, бизбопсиз.

— Бизбопсиз деганингиз нимаси?

— Ташқи кўринишингизни назарда тутаяпман.

Биз эртасига учрашишга қарор қилдик.

Шлиппенбахнинг газета соҳасида ишлашини илгари ҳам билардим. Фақат биз шахсан таниш эмасдик. Узун кирчил сочли, озгин ва асабий бир киши эди.

У ўз аждоларининг номи тарихий ҳужжатларда ҳам қайд қилинганини айтарди. Бундан ташқари тўрваҳалтасида доим Пушкиннинг бир жилдини кўтариб юрар, “Полтава” шеъри ёзилган саҳифага конфет қоғози қўйилган бўларди.

— Ўқинг, — дерди асабий оҳангда Шлиппенбах.

Жавобини ҳам кутиб ўтирмай, чийилдоқ товушда бақирингга тушарди.

Газетадагилар ундан ҳайиқшиарди. Шлиппенбах жуда кўрс одам эди. Эҳтимол бу швед генераллари бўлмиш аждоларидан ўтган бир хислатдир. Бироқ ён беришни, пастга тушишни у сира-сира ёқтирмасди.

Эсимда, Матюшкин деган кекса журналист вафот этганди. Дафн маросимига пул йиға бошлаганлардан бири Шлиппенбахдан ҳам сўраган, у эса пул бериш ўрнига бор овозда қичқирган эди:

— Мен ўлик тугул, тирик Матюшкинга ҳам бир сўм бермасдим. Ўлигига эса беш тийин ҳам хайф. Айроқчиларини КГБнинг ўзи кўмаверсин.

Бироқ Шлиппенбахнинг ўзи касбдошларидан тўхтовсиз қарз олишни қўймас, қайтаришни эса хаёлига ҳам келтирмасди. Қарз берганларнинг рўйхати унинг ён дафтарида икки вараққа яқинлашиб қолганди.

Унга қарз ҳақда оғиз очганларида у пўписа қилишга тушарди:

— Жонимга тегаверсанг, рўйхатдан ўчириб ташлайман!..

Анжумандан сўнг кечқурун у менга бир-икки марта кўнғироқ қилди. Ҳеч қандай сабабсиз, шунчаки ўзи. Гап оҳангидан муносабатларимиз тобора дўстона тус олаётгани сезилиб турарди. Ахир киши ўз дўстигагина шундай кўнғироқ қилавериши мумкин.

— Жуда зерикдим, — шикоят қилди у, — чанқовбосдига ҳам ҳеч нарса йўқ, чўзилиб диванда ётибман, хотиним билан...

Сухбатини тугата туриб, у эслатиб қўйди.

— Эртага бафуржа гаплашиб оламиз.

Тушгача газета бўлимида қолишимизга тўғри келди. Мен терилган маттни ўқидим, Шлиппенбах эса навбатдаги сонни тайёрлар, баъзан асабий қичқириб қоларди:

— Кайчи қаёққа кетди? Менинг чизгичимни ким олди?

“Жанубий Африка республикаси” қандай ёзилади — тире биланми ёки қўшибми?

Сўнгра биз тушликка чиқдик.

Олтмишинчи йилларда матбуот уйининг ошхонаси юқори табақаларга мўлжалланган эди. Унда янги келтирилган сосиска, консерва, икралар, тансиқ балиқ ҳам сотиларди.

Аслида ошхона матбуот уйи ходимларига, жумладан, кўп нусхали газета ходимларига ҳам хизмат кўрсатиши керак эди. Бироқ кўчадан бу ерга хоҳлаган киши кираверарди. Мисол учун муҳарририятга ташриф буюрганлар ҳам. Ошхонага четдан келувчилар кундан-кунга кўпайиб, тансиқ маҳсулотлар эса тобора камайиб бораверди. Охир-оқибатда илгариги мўл-кўлчиликдан фақат “Жигули” пивоси қолганди, холос.

Ошхона олтинчи қаватнинг шимолий тарафини буткул эгаллаган. Деразалари фавворалар тарафга қараган эди. Уч залга бирданга юз кишилар чамаси сифарди.

Шлиппенбах мени пастга етаклаб тушди. Стол икки кишига мўлжалланган бўлиб, суҳбат афтидан ўта махфий ҳолда ўтиши керак эди.

Биз пиво ва пишлоқ буюрдик. Шлиппенбах овозини бир оз пасайтириб гап бошлади:

— Сизга мурожаат қилганимнинг сабаби, мен зиёли кишиларни ҳурмат қиламан. Чунки ўзим зиёлиман. Биз жуда озчиликмиз. Тўғриси айтсам, биз бундан ҳам оз бўлишимиз керак эди. Оқсуяк кишилар худди ноёб жониворларга ўхшаб қирилиб кетаяпти. Бироқ ҳозир гап бу ҳақда эмас. Мен ҳаваскор сифатида фильм суратга олишга қарор қилдим. Урмимизни шундоқ ҳам бўлмағур журналистикага сарфлаб юрганимиз етар. Ҳақиқий ижод билан шуғулланиш керак. Хуллас, мен эртага суратга олишга киришаман. Фильм ўн дақиқаларга мўлжалланган. У худди ҳажвий памфлет каби бўлади. Воқеа шундай. Ленинградда сирли, нотаниш кимса пайдо бўлади. Кўринишидан Пётрга ўхшайди, яъни бундан икки юз олтмиш йил муқаддам Петербургни бунёд этган ўша подшоҳнинг айнан ўзи. Буюк император совет воқелигини кўриб гангиб қолади. Миршаблар ундан жарима ундирмоқчи бўлади. Икки ароқхўр эса унга учинчи шерик бўлишни таклиф қилади. Чайқовчилар унинг туфлисига харидор бўлишади. Бузуқилар эса уни чет эллик бойвачча деб ўйлашади. КГБ ходимлари уни айғоқчига чиқаришади. Ва ҳоказо. Хуллас, ҳамма ерда ичкиликбозлик ва тартибсизлик. Подшоҳ ваҳимага тушиб қичқиради:

— Мен ўзи нима қилдим? Бу бузуқи шаҳарни нега бунёд этдим?!

Шлиппенбах шундай хахолаб кулдики, ҳатто столдаги қоғоз салфеткалар ҳам ҳар ёққа сочилиб кетди. Кейин қўшиб қўйди.

— Фильм, юмшоқроқ қилиб айтганда, сиёсатдан йироқ бўлади. Уни фақат хонадонлардагина қўйиш мумкин. Фильмни менимча, фарб журналистлари ҳам кўришади, чунки халқро миқёсда яхши шов-шув бўлади. Кутилмаган ҳодисалар юз бериши мумкин. Шундай экан, яхшилаб ўйлаб, чамалаб кўринг. Хўш, розимисиз?

— Ахир ўйлаб кўр деб айтдингиз-ку?

— Нимасини ўйлайсиз? Рози бўлаверинг.

— Асбоб-ускунани қаердан топасиз?

— Бу ёғидан хавотир олмасангиз ҳам бўлади. Мен ахир “Ленфильм”да ишлайман-ку. У ердагиларнинг ҳаммаси — Герберт Раппопортдан тортиб, чироқ устасигача менинг дўстларим. Техника менинг зиммамда. Камерани эса болаликдан биланман. Хуллас, ўйлаб, ҳал қилинг. Сиз менга ёқасиз. Ахир бу ролни мен фақат ўз яқинимгагина ишоним мумкин. Эртага студияга борамиз. Керакли нарсаларни ажратиб оламиз. Гримчи билан маслаҳатлашиб кўрамиз, кейин бошлаймиз.

— Мен ўйлаб кўришим керак, — дедим.

— Сизга эртага кўнғироқ қиламан.

Биз овқат ҳақини тўлаб, газета бўлимига йўл олдик. Зеро, ота-онам театр арбоблари бўлишса-да, менда актёрлик маҳорати ростдан ҳам йўқ эди. Отам режиссёр,

онам актриса эди. Тўғри, театр тарихида улар ёрқин из қолдиришмаганди. Эҳтимол, шуниси ҳам яхши бўлгандир...

Менга келсак, мен саҳнага икки марта чиққанман. Мактабда ўқиб юрганимда, эсимда, биз “Чук ва Гек” ҳикоясини саҳналаштираётган эдик. Бўйим узун бўлгани учун, менга, кутбчи ота роли nasib қилганди. Мен тундрадан чангида келиб, сўнг якуний монологни ўқишим керак эди.

Тундрани парда орқасидан иккинчи шеригим Прокопович акс эттириши керак эди. У тинмай қагиллар, улар, ўкирар эди.

Мен оёқларимни шапиллатиб, қўлимни силкитиб саҳнада пайдо бўлдим. Шу тахлит чанғичини акс эттирмоқчи эдим. Бу менинг режиссёрлик топилмам бўлиб, театр тилига асосланган эди. Бироқ, афсуски, томошабинлар бу топилмани тушунишмади. Прокоповичнинг чинқиригини эшитиб ва менинг сирли ҳаракатимни кузатиб, улар мени безори деб ўйлашди. Безорилик эса урушдан кейин мактаб ўқувчилари орасида роса авжига чиққанди.

Қизларнинг жаҳли чиқиб, ўғил болалар чапак чала бошлашди. Мактаб директори саҳнага югуриб чиқиб, мени парда орқасига тортиб кетди. Оқибатда якуний монологни адабиёт ўқитувчиси ўқишига тўғри келди.

Иккинчи маротаба актёрлик қилишим бундан тўрт йиллар муқаддам содир бўлганди. Мен у пайтлари республика партия газетасида ишлар ва янги йилга “Қорбобо” қилиб тайинлангандим. Бунинг учун менга уч кунлик ҳордиқ ва ўн беш сўм ваъда қилишганди.

Таҳрир ҳайъати ўзининг қарамоғидаги интернат учун Арча байрами ўтказишаётганди. Бу ерда ҳам энг бўйи узун мен эдим. Менга ясама соқол елимлашиб, телпак, пўстин кийгизишди-да, совға солинган халтани қўлимга тутқазишди, сўнг саҳнага чиқаришди.

Пўстин қалта эди. Телпақдан эса балиқнинг ҳиди келарди. Чекаман деб, соқолни куйдириб қўйишимга оз қолди.

Ҳамма жим бўлиб қолгач, мен уларга мурожаат қилдим:

— Салом, қадри болалар! Мени танияпсизларми?

— Ленин! Ленин! — кичқиришди биринчи қатордагилар.

Шунда ўзимни тўтолмай кулиб юбордим, ясама соқолим кўчиб кетди...

Мана энди Шлиппенбах менга бош ролни таклиф қилаётганди. Албатта, мен рад қилишим ҳам мумкин эди. Бироқ нима учундир ҳўп дея қолдим. Доим ўзим шундай бўлмағур таклифларга рози бўлиб юраман. Шунинг учун хотиним доим:

— Сени ҳамма нарса қизиқтиради, фақат эр-у хотин мажбурияти эмас, — деб тўғри айтади.

Хотиним эрнинг бурчини энг аввало ичкилик ичмаслик деб тушунади.

Хуллас, биз “Ленфильм”га қараб жўнадик. Шлиппенбах буфафор цехидаги қандайдир Чипага кўнгирок қилгач, бизга рухсатнома ёзиб беришди.

Биз ташриф буюрган бинода шкаф ва яшиқлар қалашиб ётарди. Бу ер зах ва ундан нафталин ҳиди анқирди. Бошимиз узра кундузги чироқлар ёниб, чарсиллаб ўчарди. Бурчакда катта кўгирчоқ айиқ қорайиб кўринар, узун столда эса мушук ўйнаб юрарди.

Парда орқасидан Чипа пайдо бўлди. У ўрта ёшлардаги киши бўлиб, йўл-йўл мўйна пальто ва цилиндрда эди.

У менга узоқ тикилиб қолди-да, сўнг сўради:

— Сен кўриқчи бўлиб хизмат қилганмисан?

— Нима эди?

— Ропчидаги жазо махбусхонаси эсингдами?

— Хўш.

— Бир зэк¹ ўзини ўзи осиб қўйгани-чи?

— Ғира-шира эсимда.

— Ўша мен эдим. Икки соат уринишиб, зўрға ўзимга келтиришганди ярамаслар...

Чипа бизни кўлда тайёрланган спирт билан сийлади. Умуман, ҳурматимизни жойига қўйди.

— Мана, ўртоқ бошлиқ, — деб у стол устига бир уюм эски-тускиларни қўйди. Улар орасида қора узун этик, камзул, енгсиз ёпинғич ва шляпа ҳам бор эди. Сўнг

¹ Жаргон, махбус маъносида.

Чипа қаердандир худди россиялик илк ҳайдовчиларникига ўхшаш узун енгли қўлқоп топди.

— Шим-чи? — сўради Шлиппенбах.

Чипа қутидан зар жиякли бахмал шим чиқарди.

Шимни бир илож қилиб кийишга муваффақ бўлдим. Бироқ тугмасини ўтка-зишнинг иложи бўлмади.

— Бўлали, — ишонтирди Чипа, — қилич тақишингиз ҳам мумкин.

Хайрлашар эканмиз, бирдан у жавраб қолди:

— Ўтирганимда озодликни соғинардим. Ҳозир эса ўлай агар — лагерни қўмса-япман. Олачипор, Дўмбоқ, Паровозлар қандай одамлар эди-я!..

Биз нарсаларни чемоданга жойлаб, лифтада грим хонасига, тўғрироғи, Людмила Борисовна деган гримчи аёлнинг олдига тушдик.

Дарҳақиқат, “Ленфильм”да мен биринчи марта бўлишим эди. Мен бу ерда жуда қизиқарли, ижодий бир жараённинг гувоҳи бўламан; мисол учун, Чурсинани хорижий чўмилиш кийимини кийиб кўраётган, ёнида эса Тенякованинг ҳасади келиб турган бир ҳолда учратаман, деб ўйлагандим.

Аслида эса “Ленфильм” улкан бир идорани эслатарди. Йўлақларда кўримсиз аёллар қоғоз кўтариб юришар, ҳамма ёқни ёзув машинкаларнинг шовқини босиб кетганди. Бу ерда ўзига хос, машҳур бирор-бир шахсни учратолмадик. Қайтага, менинг назаримда, Чипа ўзининг йўл-йўл кийими ва цилиндри билан бизда катта таассурот қолдирганди.

Гримчи аёл Людмила Борисовна мени тошойнанинг ёнига ўтқазиб қўйди. Бир оз вақт орқамда туриб, разм сола бошлади.

— Хўш, қандай? — қизиқсинди Шлиппенбах.

— Очиғи, боши унчаликмас. Учга арзийди. Бироқ, кўриниши жуда боп нусха.

Шундай дея туриб, Людмила Борисовна лабимни ушлаб кўрди, бурнимни тортиди, қулоқларимни сийпади.

Сўнг менга қора ясама соч кийгазди. Мўйлов елимлаб ёпиштирди. Қаламда секин лунжимга айлантириб чизди.

— Жуда зўр! — деди ҳайратланиб Шлиппенбах — Подшоҳнинг айнаи ўзи! Буюк Петрнинг хабаши!..

Сўнг мен кийиниб бўлгач, такси буюрдик. Студиядан императорнинг шохона кийимида чиқиб келдим. Қаршимиздан келаётганларнинг айримларигина бизга қайрилиб қарашарди.

Шлиппенбах яна бир танишининг хонасига бош суқди. У бизга икки қути ас-бобларни тутқазди. Бироқ бу гал — текинга эмасди.

— Қанча, — сўради Шлиппенбах.

— Тўрт сўм-у, ўн икки тийин, — дея жавоб бўлди.

— Менга сени мусалласга ўтган деб айтишганди.

— Сен ишондингми?

Таксида Шлиппенбах менга тушунтира бошлади:

— Сценарийни ўқимаса ҳам бўлади. Худди Антонионига ўхшаб ўзингдан қўшиб кетаверасан. Шоҳ Петр замонавий Ленинград шаҳрида пайдо бўлади. Бу ерда ҳамма нарса унга бегона ва ёқимсиз. У озиқ-овқат магазинига киради. “Қани стерлядь балиғи, асал, икралар, анис ароғи? Мамлакатни кимлар талон-торож қилди, келгиндиларми?” — дея қичқира бошлайди. Ва ҳоказо. Ҳозир биз Васильев оролига борамиз. Кечирасиз, “сиз”лашганимиз маъқулми, ё?

— Албатта, “сен”лаш маъқул.

— Васильев оролига борамиз. У ерда Букина бизни машинаси билан кутиб турибди.

— Букина дегани ким?

— “Ленфильм”да экспедитор. Унинг ўзига берилган микроавтобуси бор. Ишдан кейин бўламан деган. Жуда зиёли аёл. Сценарийни биргаликда ёзганмиз. Дастлабки кадрларни суратга туширамиз. Шоҳ курантдан Невский хиёбони томон юради. У гангиб қолган. Қадамини секинлатиб, атрофга синчиклаб назар солади. Тушундингми?.. Машиналар унга кўрқинчли. Ёзувларга тикил. Телефон қутиларини чўчиб айланиб ўт. Агар кимдир туртиб кетса — қиличингга ёпиш. Ҳаммасига бема-лол ижодий ёндашавер...

Қилич тиззамда ётарди. Учи қирқиб ташланган бўлиб, уни бор-йўғи уч сантиметргагина чиқариш мумкин эди.

Шлиппенбах ҳаяжон билан тушунтирар, шофёр эса миқ этмасди. Фақат етиб келганимиздан сўнг, қизиқсиниб, дўстона оҳангда сўради:

— Эй, хариф, қайси ҳайвонот боғидан қочиб келаяпсан?

— Қойил! — қийқирди Шлиппенбах. — Тайёр кадр!..

Биз қутиларни олиб таксидан тушдик. Йўлакнинг нариги томонида кичик автобус турарди. Ёнида эса бир бойвучча жинсида айланиб юрарди. Мени кўриб у ҳайрон ҳам бўлмади.

— Галина, жуда ажойибсан-да, — деди Шлиппенбах. — Ўн дақиқадан сўнг бошлаймиз.

— Доим ташвиш орттириб юрасан-да, — жавоб берди аёл ҳам.

Кейин улар йигирма дақиқача аппарат билан овора бўлишди. Мен эса илгариги музей биносининг олдида айланиб юрдим. Йўловчилар менга қизиқсиниб қарашарди.

Невадан совуқ шамол эсар, қуёш юзини дам-бадам булут қоплаб оларди.

Ниҳоят, Шлиппенбах, тайёр бўлди, деди. Галина термосдан ўзига кофе қуяр экан, унинг қопқоғи ёқимсиз овоз чиқарди.

— Анави ёққа, — деди Шлиппенбах, — бурчакка бор. Қўлимни силкишим билан, девор бўйлаб юрасан.

Мен йўлни кесиб ўтиб, бурчакка бордим. Бу вақтда оёғимдаги этик буткул нам бўлган, Шлиппенбах эса ҳамон имиллар эди. Галина унга стакан узатаётганига кўзим тушди. Мен эса ҳўл этикда айланиб юрибман.

Ниҳоят, Шлиппенбах қўлини силкиди. Камерани юзига яқинлаштирди.

Мен сигаретни учириб, бурчакдан чиқдим-да, кўприкка қараб юрдим. Сурагга олишгаётганини билсанг, юриш ноқулай экан. Мен нима бўлса ҳам қоқилиб тушмасликка ҳаракат қилардим. Шамол турганда, шляпамни ушлаб олдим.

Бирдан Шлиппенбах нимадир деб, қичқира бошлади. Шамол туфайли эшитмаганим учун, тўхтаб, йўлакни кесиб ўтдим.

— Ҳа, нима гап? — сўради Шлиппенбах.

— Мен эшитмадим.

— Нимани эшитмадинг?

— Сиз нимадир деб қичқирдингиз-ку?

— “Сиз” эмас, “сен”.

— Сен менга нима деб қичқирдинг?

— Мен жуда зўр деб қичқирдим! Бошқа ҳеч нарса. Қани, яна бор.

— Кофе ичасизми? — ниҳоят сўради Галина.

— Кейин, — тўхтатди уни Шлиппенбах, — учинчи дублдан сўнг.

Мен яна бурчакдан чиқиб, кўприкка қараб йўл олдим. Шлиппенбах яна нимадир деб қичқирди, бироқ мен эътибор қилмадим. Шу тахлит еттинчи тўсиққача индамай кетавердим. Ниҳоят, ортимга ўгирийдим. Шлиппенбах ва унинг таниши машинада ўтиришарди. Мен шошиб изимга қайтдим.

— Бирдан-бир эътироз, — деди Шлиппенбах. — кўпроқ ҳаяжонланишинг керак. Ҳамма нарса сенга ҳайратомуз туюлсин. Шиорлар ва ёрлиқларни таажжубланиб ўқи.

— У ерда шиорлар йўқ.

— Фарқи йўқ. Мен кейин ҳам монтаж қилиб қўшавераман. Муҳими — кўпроқ ҳайратлан. Уч қадам юрдингми, қўлларингни шапиллатиб қўй...

Оқибатда Шлиппенбах мени етти марталар овора қилди. Мен ўлгудай чарчадим. Камзул тагидаги шим тинмай тушиб кетар, қўлқопда чекиш жуда ноқулай эди.

Ниҳоят, бу азоблар ҳам тугагач, Галина менга термосни тутди. Сўнг биз Таврическийга қараб кетдик.

— У ерда пиво дўкони бор, — деди Шлиппенбах, — ҳатто икки, уч жойда. Атрофида маст-аласт кишилар изғиб юришади. Бу зўр манзара бўлади. Шоҳ гадолар тўдасида...

Мен бу жойни илгаритдан ҳам билардим. Икки пиво дўкони... Ўртасида қадаҳга қуйиб сотишади. Театршунослик институтидан сал нарида эди. Ҳақиқатдан ҳам маст-аласт хоҳлаганча топиларди.

Автобусни дарвоза тагида тўхтатдик. У ерда зарур тайёргарлик кўрилгач, Шлиппенбах шивирлади:

— Саҳна жуда оддий. Сен дўконга яқинлашасан. Бу оломонга таажжубланиб тикиласан. Сўнг гапира бошлайсан.

— Нима дейишим керак?

— Нима бўлса ҳам гапиравер. Бунинг фарқи йўқ. Муҳими, оғзинг қимирласа бўлди...

— Мени тентак деб ўйлашади.

— Жуда яхши. Нима десанг де. Нарх-навони сўра.

— Унда ростдан ҳам тентак дейишади. Нархни ким билмайди деб ўйлайсан, бунинг устига яна пиво бўлса.

— Унда ким охири деб сўра, фақат лабинг қимирласа бўлди, у ёғини ўзим монтаж қиламан. Матн эса кейин магнитофон лентасига ёзилади. Хуллас, бошлайвер.

— Дадиллик учун отиб олинг, — деди Галина.

У бир шиша ароқ чиқарди. Кофедан бўшаган стаканга тўлдириб ароқ қуйди. Барибир ароқнинг дадилликка нафи бўлмади. Бироқ дўконга бориш учун машинадан тушдим.

Яшил бўёққа чаплаган пиво дўкони Раков ва Мохов кўчалари туташган жойдаги бурчакда эди. Навбат майсазор бўйлаб то туман озиқ-овқат бирлашмаси биносига қадар чўзилган эди.

Пештахта ёнида одамлар жуда тирбанд, берироқда эса бир оз сийракроқ эди. Охирида эса беш-ўнга хўмрайган кишилар тумтайиб туришарди.

Одамлар кўк пиджакда ва йўл-йўл майкада, худди бегонанинг қабри ёнида тургандек бефарқ ва жиддий қиёфада эдилар. Баъзилари чойнак ва бидонларини кўтариб олишганди.

Тўда орасида аёллар камчил, беш-олтита чамаси, бўлса-да, сабрсизлик билан шовқин солишарди. Улардан бири тинмай, нимадир деб қичқирарди:

— Кампир онангизни хурмат қилиб ўтказиб юборинглар!..

Мақсадга эришгач, одамлар ичиб хузур қилиш учун секин четга чиқишарди. Майсазорга гўё кўпик ёпирилгандек эди.

Ҳаммасининг гўё ичи ёнаётгандек, лаблари тамшаниб кетганди. Ҳовири босилгач, одамлар секин жонланиб, чекишганча, суҳбат қуришнинг пайига тушарди.

Ҳали навбатда турганлар қизиқсиниб сўрашарди.

— Пиво яхшимикан?

— Афтидан ёмонмасга ўхшайди, — жавоб беришарди улар.

Бутун Россияда бундай дўконлардан яна қанчаси бор? Ҳар куни қанча одам ўлиб, қанча одам тирилар экан?

Тўдага яқинлашавергач, негадир қўрқа бошладим. Нима учун бу ишга рози бўлдим? Мен бу — эзилган, телбасифат, тунд одамларга нима дейман.

Бу бемаъни томоша ўзи кимга керак?!

Навбатнинг охирига мен ҳам қўшилдим. Икки-уч киши менга шунчаки қараб қўйишди. Қолганлари ҳатто эътибор ҳам қилишмади.

Менинг олдимда темирйўлчилар қийимидаги, кавказликларга ўхшаш киши турарди. Чапроқда эса — елканчиларнинг боғичлари узилиб қолган бошмоғини кийиб олган жулдирвоқи турарди. Мендан икки қадам нарида гугурт чўпини майда-лаб, бир зиёли чекиб турар, бўш портфелини эса, оёқлари орасига қисиб олганди.

Вазият тобора беўхшов бўлиб борарди. Ҳамма жим, ҳеч ким ҳайрон бўлмас ва менга савол ҳам бермасди. Қандай савол бўлиши мумкин? Ҳаммани ўйлатган бунга нарса — чанқоқни босиш эди, холос.

Мен уларга нима дейишим мумкин? Ким охири деб сўрайманми? Охири менингни ўзим.

Дарвоқе, ёнимда пулим ҳам йўқ, пул ўзимнинг шимимда қолганди.

— Қарасам — дарвоза ёнида Шлиппенбах кўлини силкиб, буйруқ қиляяпти. Афтидан, келишиб олганимиздек ҳаракат қилишимни, яъни идиш билан бошимни уришларини кутаётгандек эди.

Турибман. Аста-секин пештахтага яқинлашаяпмиз.

Темирйўлчи кимгадир тушунтираётганини эшитиб қолдим:

— Мен Ялтирбошдан кейин. Шоҳ — орқамда. Сен эса шоҳдан кейин бўласан. Зиёли менга мурожаат қилди:

— Кечирасиз. Шердаковни биласизми?
 — Шердаковни?
 — Сиз Долматовмисиз?
 — Шунга яқинроқ.
 — Жуда хурсандман. Мен сиздан бир сўм қарзман. Эсингиздами, учувчилар куни биз Шердаковникидан тарқалишдик? Ўшанда таксига сиздан бир сўм олгандим. Ушланг.

Чўнтагим бўлмагани учун, мен пулни қўлқопга тикдим.

Шердаковни ростдан ҳам танирдим. Марксча-ленинча эстетика мутахассиси, театрунослик институти доценти эди. Бу ердаги қаҳвахонага тез-тез ташириф буюриб турарди...

— Агар кўрсангиз, — дедим, — куюқ саломимни етказинг.

Шу пайт Шлиппенбах ёнимизга етиб келди. Орқасидан халлослаб Галина келарди.

Бу вақтга келиб мен деярли пештахтага яқинлашиб қолгандим. Тўда тобора тир-бандлашиб қолганди. Мен темирйўлчи ва жулдирвоқининг ўртасида қисилиб қолгандим. Қиличимнинг бир учи зиёлининг сонига қадалиб турарди.

Шлиппенбах қичқиринишга тушди:

— Саҳнавийликни кўрмайман! Конфликт қани? Сен оломоннинг қаҳрини кўзга-шинг керак!

Навбатдагилар сергакланишди. Ҳаракатчан кинокамерали одам оломонни газаб ва тахликага солганди.

— Кечирасиз, — дея мурожаат қилди темирйўлчи Шлиппенбахга, — сиз бу ерда турмагандингиз!

— Мен ўз хизмат вазифамни бажараяпман, — аниқ жавоб берди Шлиппенбах.

— Ҳамма хизмат вазифасида, — дейишди навбатдагилар.

Норозилик тобора ортиб борар, овозлар эса тобора таҳдидона тус оларди.

— Бу ер ҳар хил қаланғи-қасанғи чоллар, фоҳишалар, масхарабозларнинг жойи бўлиб қолди...

— Суратга олишади-да, сўнг тахтага “Улар бизнинг яшашимизга халақит қилишяпти”, деб осиб қўйишади...

— Ахир, маданий чанқовбосди қилишяпти дейиш ҳам мумкин-ку, бу эса бизнинг бошимизни қогираятти...

— Бундай олифталарнинг жойи ахлатхонада...

Оломон энди ғимирлаб қолганди. Бироқ Шлиппенбах ҳам бирдан жаҳл отига минди:

— Россияни ичиб тугатиларинг, аблаҳлар! Заррача ҳам виждон қолмади сизларда! Эрта тонгданоқ кўзингизни очиб, шу заҳри қоғилга ёпишасизлар!..

— Юрка, бас қил! Юрка, тентак бўлма, кетдик! — кўндирмоқчи бўларди Галина Шлиппенбахни.

Бироқ у оёқ тираб туриб олди. Шу пайт навбат менга етди. Мен қўлқопдан эзғиланган бир сўмни олгач, сўрадим:

— Қанча олайн?

Шлиппенбах бирдан ўзини босиб, жавоб қилди:

— Менга кўпроқ — иситадигандан. Галкага эса кичикроғи.

Галина қўшиб қўйди:

— Мен пивони ёқтирмайман. Бироқ жоним билан ичаман...

Унинг сўзида мантиқ камроқ эди.

Кимдир норози бўла бошлаганди, жулдирвоқи унга тушунтирди.

— Шоҳ мендан олдин эди, ўзим гувоҳ. Манави фонарли ифлос эса — унинг дўсти. Хуллас, ҳаммаси қонундагидек!

Навбатдагилар бир оз гала-ғовурдан сўнг жим бўлиб қолишди.

Шлиппенбах камерани чап қўлига олиб, кружкани кўтарди.

— Бўлғуси киномизнинг муваффақияти учун ичамиз! Ҳақиқий истеъдод қачондир барибир ўзига йўл очади.

— Менинг таъвиягинам, — эркалади Галя уни...

Дарвоза олдидан орқа билан чиқар эканмиз, Шлиппенбах гап бошлади:

— Ана сенга томошабин! Ана сенга халқ! Ҳатто кўрқиб ҳам кетдим. Бу худди...

— Полтава жанги каби, — гапни тугатдим мен.

Автобуста кийим алмаштиришнинг иложи бўлмади. Мени императорнинг кийимида уйга олиб келишди.

Эртасига Шлиппенбахни касса ёнида учратдим. У менга ҳуқуқий ҳимоя масалалари билан шуғулланаётганини айтди. Шу тахлит, ҳаваскорлик фильмини суратга олиш тўхтади.

Театр камзули менда икки йилларча ётди. Қилич қўшни болага насиб қилди. Шляпа билан полни артардик. Камзулни эса Регина Бриттерман деган ғалати аёл пальто ўрнига кийиб юрди. Бахмал шимдан эса хотиним ўзига юбка тикиб олди.

Шофёрлик қўлқошини эса муҳожирликка олиб кетдим. Мен энг аввало машина сотиб оламан деб ўйлагандим. Шу-шу сотиб ололмадим. Ўзим истамадим.

Мен ахир бошқалардан нима биландир ажралиб туришим керак-ку! Майли бутун Форест Хиллс “Ўша машинаси йўқ Довлатов” деб таний қолсин!

ҚИШКИ ТЕЛПАК

Ноябрь ойи байрамларида Ленинградда қаттиқ совуқ бўлди. Муҳарририятга отланар эканман, қайсидир меҳмон унутиб қолдирган, чангичилар шапкасини бошимга кийиб олдим. Бўлар, дея ўйладим, бунинг устига ойнага қарамай кўйганимга ҳам ўн беш йилча бўлганди.

Муҳарририятга ҳар доимгидек қирқ дақиқалар чамаси кечиқиб келаман. Шунга мувофиқ қатъий ва дадил кўринишга ҳаракат қиламан.

Адабий ходимларнинг хонасида вазият жуда қайғули эди. Воробьев — тинмай чекар, Сидоровский кўзларини бир нуқтага қадаганча ўтирарди. Делюкин телефонда шивирлаб гаплашар, Мила Дорошенконинг кўзлари эса йиғидан қизариб кетганди.

— Салом, — дейман. — Нега бунча ғамгинсизлар. Тузум маддоҳлари?!

Ҳамма жим. Фақат Сидоровский хўмрайиб жавоб қилади:

— Сенинг сурбетлигингни, Довлатов, чеки-чегараси йўқ.

Аниқ, ўйладим ўзимча, нимадир бўлганга ўхшайди. Эҳтимол, ҳаммамизни ишдан олишгандир?..

— Кимга мотам бу, — сўрадим, — марҳум қани?

— Куйбишев ўликхонасида, — жавоб берди Сидоровский. — Кўмиш маросими эртага.

Ҳали ҳам англолмадим. Ниҳоят, Делюкин яна аввалгидай шивирлаб гапга кўшилди:

— Раиса уч қути нембутални еб заҳарланиб ўлибди.

— Шундайми, — дедим, — тушунарли. Жонидан тўйдириб юборишган!..

Раиса бизда машинкачи, бунинг устига ўз касбини яхши биладиганлардан эди. У тез ёзар, ҳатто қараб ҳам ўтирмас, хатоларни эса йўл-йўлакай тўғрилаб кетаверарди.

Тўғри, Раиса кўпроқ қоғоздаги хатоларни тўғрилар, ҳаётда эса тинмай хато қиларди.

Оқибатда у бирор-бир диплом ҳам ололмаган. Бу камлик қилгандай, йигирма беш ёшида ёлғиз аёлга айланган. Ниҳоят, ўзининг эски антисемит ақидалари билан Раиса ишлаб чиқариш газетасига келиб қолганди.

Асли яҳудий бўлгани учун бунга кўниколмасди. У ҳар хил бўёқларни юзига чаплаб, гоҳ ичиб, тинмай муҳаррирнинг гашига тегарди. Хуллас, ўзининг яҳудий аёли экани билан қаноатланмас, сира ҳаддини билмасди.

Раисага ҳам бошқа сомлар каби муносабатда бўлиш мумкин эди. Бироқ у ўзини бир оз босиқроқ тутиши, яъни, ўзини чуқур фикрли, оддий ва бир оз айбдордек тутса бўлди эди. У эса христианликка хос бўлган заифалигини тинмай намойиш қиларди.

Октябрдан эътиборан Раисани эза бошлашди. Уни ишдан бўшатиш учун бирор-бир асос бўлиши керак эди. Бунинг учун уч ёки тўртта ҳайфсаннинг ўзи кифоя қиларди.

Муҳаррир Богомолов ҳаракатга тушган, у Раисани кўполликда айблаганди. Эрталаблари кўлида соат билан Раяни эшик олдида кутлар, уни бирор-бир иш устида кўлга туширишни, ҳеч бўлмаса муҳарририятга ичиб келишини пойларди.

Бунинг ҳаммаси чурқ этиб оғиз очолмаган атрофдагиларнинг кўзи ўнгида юз

берди. Зеро, биздаги эркакларнинг ҳаммаси Раисага илакишиб юришар, у муҳарририятимиздаги бирдан-бир боши очиқ аёл эди.

Мана, ниҳоят Рая ҳам заҳарланди. Уззукун ҳамма қайғули ва жиддий бир кайфиятда юрди. Секин, шивирлашиб гаплашишарди. Фан бўлимидаги Воробьев менга кўнгил ёриб қолди:

— Мен жуда кўрқиб кетаяпман! Қария! Тушун, кўрқиб кетаяпман! Бизнинг муносабатимиз шу даражада чалкаш ва мураккаб эдики, асти қўяверасан. Мисоли, минг бир кечадагидай... Биласанми, мен уйланганман, Рая эса, ўзига яраша феъли бор эди... Ҳар хил тушунмовчиликлар шундан... Сен мени тушунсанг керак?..

Ошхонада эса ёнимга Делюкин келиб ўтирди. Унинг иягидан тухумнинг сариғи кетмаганди.

— Раиса-я? Ўзинг ўйла! У, — деди у, — ҳали ёш, соғлом аёл бўлса!

— Ҳа, — дедим, — даҳшат.

— Даҳшат... Ахир биз Рая билан шунчаки дўст эмасдик. Нима деяётганимни, англаётган бўлсанг керак. Бизнинг муносабатимиз ғалати-да, тушунарсиз эди. Мен — тажрибали, романтик, бир одам эдим. Рая эса ақдапарастлигини қўймасди. Баъзи нарсаларни турлича тушунардик...

Ҳатто бизнинг фельетончимиз Сидоровский ҳам мени тўхтатди:

— Тўғри тушун, мен динпараст эмасман, бироқ ўзини-ўзи ўлдириш бу гуноҳ-ку! Биз ким бўлибмизки, ўзимизнинг ҳаётимизга ҳукм чиқарсак?! Раиса бундай қилмаслиги керак эди. Муҳарририятимизни қандай уятга қўйишини ҳеч ўйладимикан?!

Бирдан кўнглим беҳузур бўла бошлади. Ҳатто бу шу даражага еттики, бошим ҳам оғрий бошлади. Мен ишдан кетишни, тўғрироғи, тушлиқдан сўнг ўзимнинг қоғозларимни олиш учун ҳам қайтиб муҳарририятга бормаи, ҳеч кимга ҳеч нарса демай, индамай кетворишни ўйладим. Худди шундай қилиш керак, кўчани кесиб ўтиб, автобусга ўтириш... Хўш, кейин-чи? Кейин нима бўлса бўлар, унинг аҳамияти йўқ. Фақат темир принцили, ёлғондакам кўтаринки руҳли, биродарлик ҳақидаги орзулари амалга ошмас муҳарририятдан тезроқ кетиш керак эди...

Мен катта акамга кўнгироқ қилдим. Биз Таврический озиқ-овқат дўкони ёнида учрашдик. Керакли нарсаларни сотиб олгач, Боря:

— “Советская” меҳмонхонасига кетдик, у ерда мени Львовдан келган ўртоқларим кутишапти, — деди.

Ўртоқлари нисбатан ёш аёллар экан. Уларни — Софа, Рита ва Галина Павловна деб аташар экан. Улар суратга олаётган ҳужжатли фильм “Кучли оҳанг” деб аталар экан. Унда гап чўчқаларнинг тўйимли озуқаси ҳақида борарди.

“Советлар” меҳмонхонасини олти йил олдин қуришганди. Дастлаб бу ерда чет элликлар яшашди. Кейин уларни бирдан бошқа ёққа кўчиришди. Гап шунда эдики, охириги қаватнинг деразасидан “Адмиралтеец” кемасозлик заводининг цехларини бемалол суратга олиш мумкин эди.

Баъзи тили кичиганлар уни “Советлар”ники эмас, “Антисоветлар”ники деб номлашганди...

Суратга олиш гуруҳи аёллари менга маъқул бўлди. Улар қатъий ва чаққон ҳаракат қилишарди. Курсилар келтиришди, идишларни ва қадаҳларни олишди, колбасани кесишди. Яъни дам олиб, кўнгил очиш учун дастурхонга нима зарур бўлса, борини муҳайё қилишди. Ҳатто Софа тирноқ оладиган қайчида консерва ҳам очди.

Акам:

— Қани олдик! — деди.

У ичиб, қизаргач, пиджагини ечиб қўйди. Мен ҳам ечинмоқчи эдим, бироқ Рита мени тўхтатди-да:

— Лимонадга тушиб келинг, — деди.

Мен ошхонага тушиб, уч дақиқадан сўнг қайтиб келдим. Бу вақт орасида аёллар учаласи бараварига акамни ялаб-юлқаб бўлишганди. Бунинг устига уларнинг муносабати менга оғир ботарди. Агар дудланган балиққа қўл узатсам, Софа:

— Нима учун килькидан емаяпсиз? Дудланганини Боря яхши кўради! — дерди.

Агар ўзимга ароқ қуядиган бўлсам, Рита ташвишланган оҳангда:

— “Московский”дан ичинг. Боря “Столичная”дан бошқасини ёқтирмайди! — дерди.

Ҳатто босиқроқ кўринган Галина Павловна ҳам гапга аралашди:

— “Аврора”дан чекинг. Чет элники Боряга ёқади.

— Менга ҳам, — дедим, — чет элники ёқади.

— Олифтагарчиликни қаранг, — аччиқланди Галина Петровна.

Акамнинг оғзидан нима чиқмасин, аёллар ўзларини тутолмай хаҳолаб кулишарди. Мисол учун, қовоқли аччиқ-чучиқдан ея туриб, акам:

— Менимча, бу таом еб бўлинганди, — дейиши билан аёллар гурра кулишарди.

Мен, бизнинг машинистка аёлимиз заҳарланиб ўлибди, деб гап бошлаганимда, ҳаммаси бирданига:

— Бас қилинг!.. — деб бақаришди.

Орадан икки соатлар чамаси ўтди. Мен охир-оқибат аёллар акамни талашиб, бир-бири билан уришиб қолишади, деган умидда эдим. Аксинча улар, кекса мусулмоннинг хотинларига ўхшаб, жуда аҳил эдилар.

Боря киноактерлар тўғрисида миш-мишларни айтиб берди. Бўлмагур қўшиқларни айтди. Кайфи ошиб Галина Павловнанинг тугмаларини ечди. Мен нима қилишимни билмай, кечаги газетани варақлай бошладим.

Кейин Рита:

— Мен аэропортта боришим керак. Картина директорини кутиб олишим керак. Сергей, сиз мен билан борасиз, — деди.

Ана сенга, ўйладим мен. Дудланган балиқни Боря ейди, “Жебел”ни Боря чекади. “Столичный”ни Боря ичади. Бу эски калишни эса мен кузатиб қўяр эканман-да?

— Бора қол, барибир газета ўқияпсан-ку, — деди акам.

— Бўпти, — дедим. — Кетдик. Ҳақоратлангандан кейин охиригача бўлсин-да.

Мен чанғичилар шапкасини бошимга кийдим. Рита пўстинни елкасига ташлаб олди. Лифтда пастга тушиб, такси бекатига келдик.

Қоронғи туша бошлаган, қор босиб ёғарди. Гира-гира қоронғиликда машиналарнинг чироқлари ёниб келарди.

Бекатга биз биринчи бўлиб келдик. Рита йўл бўйи оғиз очмасдан, фақат бир марта:

— Худди ялангоёқлардай кийиниб олибсиз, — деди.

Мен шундай жавоб бердим:

— Ҳечқиси йўқ. Мени ё монтёр, ё сув қузури хизматчиси, деб тасаввур қилавинг. Оқсуяк ойим электромонтёр ҳамроҳлигида уйига ошиқаяпти. Ҳаммаси кўнгилдагидек.

Машина келди. Мен энди тутқиқдан ушлаган эдим, қаердандир иккита гавдали йигитлар пайдо бўлишди. Улардан бири:

— Соқол, биз шошиб турибмиз! — деди. Мени четга сурмоқчи бўлди. Иккинчиси эса орқа ўриндиққа ўтирди.

Буниси энди ортиқча эди. Кун бўйи бўлиб ўтган воқеалар шундоғам асабимга теккан эди. Энди эса кўчада сурбетлик қилишаётганди. Ичимдаги бор қаҳру газабим юзага отилиб чиқди. Мен бутун хафагарчилигимни шулардан олмоқчи эдим. Ҳаммаси Рая, газетадаги иккиюзламачиликлар, бўлмагур чанғичилар қалпоғи ва ҳатто акамнинг хотинларни ўзига оғдириб олиши айнан шу нуқтада жамланаётган эди.

Мен оғир вазнли курашчи Шарафутдиновнинг ўғитларини эслаб, бор куч билан қўлимни силтадим. Қўлимни силтадим-у, ерга юзтубан қуладим.

Миршабларнинг ҳуштагидан ўзимга келганимда, ахлат қутисига суяниб ўтирардим. Ўнг томонда одамлар тўдаланиб туришарди. Чап кўзим эса ҳеч нарсани кўрмасди.

Рита миршабларнинг каттасига ниманидир тушунтирарди. Уни кўрган киши, масъул лавозимда ишлайдиган кишининг хотини, мени эса ҳайдовчиси, деб ўйлаши мумкин эди. Шунинг учун бўлса керак, миршаб уни диққат билан эшитар эди.

Мен қўлларимни қорға тикдим. Бир илож қилиб ўрнимдан турмоқчи бўлдим, довдираб кетдим. Бахтимга, Рита югуриб келди.

Биз қайтиб лифтда тепага кўтарилидик. Уст кийимим ифлос, қараб бўлмасди. Чанғичилар қалпоғи эса йўқ эди. Юзимнинг шилинган жойидан қон оқарди.

Рита белимдан кучоқлаб олган, мен юришга ҳаракат қилардим. Энди ростакамига унга иснод келтиришим мумкин эди. Бироқ, Рита қаттиқроқ кучоқлаб, секин шивирлади:

— Қанчалар чиройлисан-а, шумтака!

Лифт секин овоз чиқариб, сўнги қаватда тўхтади. Биз яна олдинги хонага кирдик. Акам Галина Павловна билан ўпишишар, Софа эса унинг кўйлагидан тортиб:

— Жиннивой, ахир у онанг тенги-ку, — деб тинмай такрорларди.

Мени кўриб акам даҳшатли қичқириб юборди. Ҳатто қаёққадир қочиб қолмоқчи ҳам бўлди-ю, ўйланиб, тўхтаб қолди. Аёллар мени ўраб олишганди.

Нима бўлаётганини тушуниб бўлмасди. Туппа-тузуклик пайтимда мени назар-писанд ҳам қилишмаганди. Энди, салкам яримжон бўлганимда эса аёллар мендан нари кетишмасди. Улар гўё менинг кўзимни тузатишга қатъий қарор қилишганди.

Рита нам латта олиб келиб пешонамга босди. Галина Павловна ботинкамнинг ипларини ечди. Софа эса шимимнинг тугмаларини ечиб, ҳаммасидан ўтказиб юборди.

Акам нимадир демоқчи, ё маслаҳат бермоқчи бўлар, бироқ унга кулоқ солишмасди. Агар бирор бир таклиф айтмоқчи бўлса, аёллар жўр бўлиб:

— Жим бўл! Арофингни ўзинг ич, консервангни ўзинг е! Сенсиз ҳам эплеймиз!

Орага бир оз сукут чўкканида мен бир илож қилиб машинкачи аëлимизнинг ўлими ҳақида айтиб бердим. Бу гал улар мени жуда катта қизиқиш билан тингладилар. Галина Павловна эса ҳатто йиғлаб юборай деди:

— Эътибор қилинглар-а! Серёжанинг бир кўзи кўради. Бироқ у шу бир кўзи билан бошқалар кўролмаган нарсаларни кўра олади...

— Мен аэропортга бормайман. Биз Жароҳатларни даволаш марказига борамиз. Картина директорини эса Боря кутиб олади, — деди Рита.

— Мен уни танимайман, — деди акам.

— Ҳечқиси йўқ. Радио орқали чақиртирасан.

— Мен ахир мастман-ку?

— Нима, у хушёр келади, деб ўйлаяпсанми?..

Биз Рита билан Гогол кўчаси 9-уйга жойлашган Жароҳатларни даволаш марказига қараб жўнадик. Қабулхонада юзлари кўкарган бир неча одам кутиб туришар, баъзилари тинмай инграшарди.

Рита кутиб ҳам ўтирмай тўғри врачга йўналди. Унинг қимматбаҳо пўстини бу ерда ҳам иш берди.

Мен унинг қаттиқ-қаттиқ гапираётганини эшитиб турардим.

— Агар менинг хушгоримнинг башарасига туширишган бўлса, мен қаерга мурожаат қилишим керак? — деди-ю қўл силкиб, мени чақирди:

— Киравер!

Врач ёнида йигирма дақиқаларча ўтирдим. Врач, жуда осон қутулибсиз, деди. Мия чайқалмаган, қорачиққа зиён етмаган экан. Кўкаргани эса бир ҳафтада тузалиб кетади, деди.

Кейин у сўради:

— Нима билан уришди — фишт биланми?

— Туфлида, — дедим.

Врач яна сўради:

— Ҳойнаҳой, чанғичилар ботинкасиладир? Сўнг кўшиб кўйди:

— Қачон биз совет туфлисини бежирим қилиб чиқарар эканмиз?!

Хуллас, унчалик хавотир оладиган жойи йўқ эди. Энг катта йўқотиш, албатта, чанғичилар қалпоғи эди.

Уйга мен ўн икки яримларда қайтдим. Лена пичинг қилиб:

— Табриклайман, — деди.

Мен нима бўлганини айтиб бердим.

— Ҳамиша шундай бўлмағур нарсаларга илакишиб юрасан, — деди у.

Эрта тонгда яна акам кўнғироқ қилди. Кайфиятим йўқ, муҳарририятга боргим келмас, пул эса қолмаганди. Келажак худди бир саробдай туюларди.

Бунинг устига юзимга қараб бўлмас, чап томони буткул қорайиб кетган. Кўкарган жойи эса товланар эди. Кўчага чиқишни эса хаëлимга ҳам келтирмасдим.

Бироқ акам қўймасди:

— Сенда зарур ишим бор. Бир муҳим иқтисодий режани амалга оширишимиз керак. Мен қарзга рангли телевизор сотиб олиб, уни бир нусхага нақд пулга пулламоқчиман. Бу билан элик сўмга ютқазаман. Бироқ мен нақд оладиган уч юз сўмни, бир йилдан кейин тўласам ҳам бўлаверади. Тушундингми?

— Унчаликмас.

— Бу жуда оддий. Бу уч юз сўмни худди бировдан қарз олгандай бўламан. Майда-чуйда қарзларимни узаман. Иқтисодий тангликдан қутулиб, бир оз ўзимни ўнглаб оламан. Телевизор қарзини эса бир йил давомида секин узиб бораман. Тушунарлими? Донишмандлар тили билан айтадиган бўлсак, юзта майда-чуйда қарздан, битта катта қарз афзалроқ. Икки-уч кундан кўра биратўла бир йилга қарз олиш бошқа гап. Бунинг устига, танишларингдан қарз бўлганингдан кўра, давлатдан қарз бўлиш яхшироқ.

— Тушундим, — дедим, — фақат бунинг менга нима алоқаси бор?

— Сен мен билан бирга борасан.

— Менга ўзи шу етмай турганди!

— Сенинг ёрдаминг керак. Сен жуда пухта ўйлайсан. Пулни сарфлаб қўймаслигим учун кўз-қулоқ бўлиб турасан.

— Бироқ менинг юзим дабдала-ку.

— Қўйсанг-чи! Юзингга ким қараб ўтирибди. Сенга қуёшдан тўсадиган кўзойнак олиб бераман.

— Ҳозир феврал-ку?

— Фарқи йўқ. Сени Хабашистондан учиб келгандир деб ўйлашлари ҳам мумкин... Дарвоқе, юзинг нега кўқарганини одамлар билишмайди-ку. Эҳтимол, сен аёллар шаънини ҳимоя қилгандирсан?

— Аслида ҳам ўзи шундайроқ бўлганди.

— Ана кўрдингми...

Мен хотинимга муолажахонага бормоқчиман, деб баҳона қилиб чиқиб кетмоқчи бўлдим. Лена:

— Мана бир сўм, бир шиша ёғ ола кел, — деди.

Акам билан Отбоқарлар майдонида учрашдик. У мушук терили эскирган телпакда эди. Чўнтагидан қуёшдан тўсадиган кўзойнакни чиқарди. Мен унга:

— Кўзойнакнинг фойдаси йўқ. Яхшиси, телпагингни бер, — дедим.

— Телпакнинг фойдаси борми?

— Телпакда жилақурса қулогим совуқ қотмайди.

— Тўғри айтасан. Биз уни галма-галдан киямиз.

Биз троллейбус бекатига бордик. Акам:

— Такси тўхтатамиз. Агар биз троллейбусда борсак бу адолатдан бўлмайди. Чўнтагимиз тўла пул бўладиган бўлса. Бир сўм пулинг борми?

— Бор. Бироқ мен бир шиша ёғ олишим керак.

— Сенга пул бўлади, деб айтаяпман-ку. Агар истасанг сенга бир челақ ёғ сотиб оламан?

— Челақ кўплик қиладику-я, бироқ бир сўмни албатта қайтаргин.

— Шу эскирган бир сўминг чўнтагимда деб ҳисоблайвер...

Акам машина тўхтатди. Биз “Меҳмонхона ҳовлиси”га ўтиб, радиомоллар бўлимига кирдик.

Боря Миша дегани билан пештахта орқасига ўтиб кетди. Кетатуриб телпакни менга узатди.

— Сенинг навбатинг, кия қол.

Мен приёмник ва телевизорларни томоша қилганимча йигирма дақиқалар чамаси кутдим. Телпак қўлимда, афтидан ҳамма кўзимга қараётгандек эди. Агар чиройлироқ аёл ўтадиган бўлса, мен ўнг томонга бурилиб турардим.

Шу пайт акам келиб, ҳаяжон ва қувонч билан менга деди:

— Ҳаммаси жойида. Мен қарз ҳужжатларига қўл қўйдим. Ҳозиргина олувчи ҳам келди. Ҳозир унга телевизорни беришади. Кутиб тур...

Мен яна кута бошладим. Радиотоварлар бўлиmidан сўнг болалар бўлимига ўтдим. Сотувчи бўлиб ишлаётган синфдошим Лев Гиршовични таниб қолдим. Лев менинг кўзимга разм солиб:

— Нима билан уришди, — деб сўради.

— Ботинкада, — жавоб қилдим.

— Нима, индамай қараб туравердингми?

— Бўлмаса-чи...

Лев менга галати воқеани айтиб берди. Болалар ўйинчоқлари фабрикасида катта миқдордаги давлат мулкани ўғирлаганларни ушлашибди. Ўзи юрадиган айиқлар,

танклар, экскаваторлар фабрикада ўз-ўзидан йўқолиб қолаверибди. Бунинг устига катта миқдорда. Милиция бир йил изига тушса ҳам, ҳеч қандай натижа бўлмабди.

Яқинда жиноят ошкор бўлибди. Фабриканинг икки оддий ишчиси унга катта бўлмаган хандақ қазишибди. У фабрикадан бошланиб, Котовский кўчасидан чиқар экан. Ишчилар ўйинчоқларни олиб, калитини бураб ерга қўйиб юборишар экан. У ёғига айиқлар, танклар, экскаваторлар ўзи кетар экан. Фабрикадан узлуксиз равишда чиқиб турган...

Шу пайт дераза ортидаги акамга кўзим тушиб, унинг олдига бордим.

Борянинг туси бошқача. Ўзини тутишлари пулдорларга хос. Тўйган кўзичоқдек кеккайиб турарди. Гапиргиси келмай, терс бир оҳангда сўради:

— Қаёққа йўқолиб қолдинг?

Мен ҳатто у менга бегона бўлган тақдирда ҳам пул одамларни қандай ўзгартириб юборишини ўйладим.

Биз кўчага чиқдик. Акам чўнтагига уриб қўйди:

— Овқатлангани борамиз!

— Ахир қарзларимни узаман дегандинг-ку.

— Ҳа, қарзларимни узаман дегандим. Бироқ оч юрамиз демагандим. Ёнимизда уч юз ўттиз сўму, олтмиш тўрт тийин бор. Агар овқатланмасак, бу адолатдан бўлмайди. Ичиш эса шарт эмас. Ичмаймиз.

— Бир оз исиндингми? Телпагимни чўз деди у менга.

Йўл-йўлакай у ўзича гудурланиб борарди:

— Ҳозир танқис таомлардан буюрамиз. Танқис таомни ўлгудай яхши кўришимни билгандирсан.

— Ҳа, — дедим, — мисол учун “Столичний” ароғини.

Боря елкамдан тортди.

— Сурбет бўлма! Ароқ — бошқа нарса.

Кейин бир ғамгин оҳангда қўшиб қўйди:

— Бундай нарсаларга унчалик жиддий қарамаслик лозим...

Биз йўлакни кесиб ўтиб, кабобхонанинг олдидан чиқиб қолдик. Мен сутли таомлар ошхонасига бормоқчи бўлгандим, бироқ акам тўхтатди:

— Кабобхона — бу калтакланган танани эпақага келтирадиган бирдан-бир жойдир...

Кабобхонада хўррандалар камчил эди. Кийим илгичда қишки пальтолар осифлиқ турар, ичкарида эса олдига пешбанд боғлаган келишган қизлар хизмат қилиб юрарди. Мусиқа автоматидан “Каптарлар” куйи тараларди.

Кираверишда пештахтада бир неча турдаги шишалар тизилиб турар, ичкарироқдаги кичикроқ жойга стол қўйилганди.

Акам дарҳол спиртли ичимликларни суриштира бошлади.

Мен уни тўхтатмоқчи бўлдим.

— Берган ваъдангни унутма.

— Мен нима дегандим! Мен, ичмаймиз, яъни ошиқча ичмаймиз, дегандим. Станлаб ичиш шарт эмас. Биз ахир зиёли одамлармиз. Шунчаки кайфият учун оздан ичамиз. Агар умуман ичмайдиган бўлсак бу адолатдан бўлмайди.

Акам ярим литр арман конягини буюрди.

Мен:

— Бир сўм бер. Бир шиша ёғ сотиб олишим керак, — дедим.

Унинг жаҳли чиқди:

— Бундай пасткаш бўлма. Ҳозир бир сўмим йўқ, ҳаммаси ўнталик. Майдалайин, кейин сенга бир дунё ёғ сотиб оламиз...

Ечинар экан, телпакни менга тутди:

— Ма, ушла, сенинг навбатинг.

Биз бурчакка ўтирдик.

Бундан кейинги воқеалар шиддатли тус олди. Кабобхонадан чиқиб, “Астория”-га бордик. У ердан чиқиб — музда балет ўйнайдиган танишларимизникига. Танишларимизникидан чиқиб, Журналистлар уюшмасининг барига қараб жўнадик.

Қаерга бормайлик акам тинмай такрорларди:

— Агар биз ҳозир тўхтасак, бу адолатдан бўлмайди. Илгари пулимиз йўқлигида ҳам ичар эдик. Энди эса пул борида ичмаслик ғирт аҳмоқлик бўлади...

Ҳар гал навбатдаги ресторанга кирар эканмиз, Боря менга телпагини узатарди. Кўчага чиққаннимизда эса, ундан миннатдор бўлиб мен телпакни қайтариб берардим.

Кейин у Рилеев кўчасидаги театр дўконига кириб — Буратинонинг тасқара ниқобини сотиб олди. Шу ниқобни кийиб мен “Ёшлик” барининг ёнида бир соат ўтиришимга тўғри келди. Бу вақтга келиб кўзимнинг кўкаргани газак ола бошлаганди.

Кечга бориб акам шилқимлик қилгиси келиб қолди. Унинг ким биландир муштлашгиси келарди.

Тўғрироғи, кеча мени калтаклаганларнинг ҳақини бермоқчи эди. Боряга гўё кўпчиликнинг орасида ҳам уларни бемалол таниш мумкиндек эди.

— Ахир, — дедим, — сен уларни кўрганинг йўқ-ку?

— Сенинг-ча, нима, ҳис қилиш мумкин эмасми?..

У нотаниш кишиларга тегажоқлик қила бошлади. Бахтимизга, ҳамма ўзини олиб қочарди. Бироқ, “Атторлик” дўкони ёнида бир баҳайбат нуханинг жаҳли чиқди.

У қўрқмади, аксинча:

— Арақхўр жухудни биринчи кўришим! — деди.

Акам бирдан хушёр тортди. Гўё умр бўйи бундан ортиқроқ ҳақорат эшитмагандек эди. Бунинг устига у жухуд ҳам эмасди. Жухуд қайсидир маънода мен эдим. Қисмат шундай бўлган, оиламиз тарихи жуда чалкаш эди. Гапириш ортиқча...

Дарвоқе қизликдаги фамилияси Файнцимлер бўлган Борянинг хотини, доим бир гапни такрорлашни яхши кўрарди: “Боря менинг қонимни ичавериб охири жухуд бўлди”.

Илгарилари мен Борядаги худди кавказликларга хос ватанпарварликни кўрмагандим. Ҳозир у ҳатто грузинча лахчада гапира бошлади.

— Мен — жухудманми? Демак, мен сенингча жухуд эканман-да? Ранжитаёпсан, биродор!..

Хуллас, улар дарвоза ортига, чеккароққа ўтишадиган бўлишди. Мен унга:

— Бас қил, одамларни ўз ҳолига қўй. Юр кетдик, — дедим.

Бироқ, акам бурчакка қайрилиб, менга қичқирди.

— Кетмайтур. Агар миршаблар келса, хуштак чал...

Дарвоза ортида нима бўлаётгани менга қоронғу эди. Фақат ўтаётган йўловчиларнинг ура қочиб қолаётганликларини кўриб турардим.

Бир неча дақиқадан сўнг акам пайдо бўлди. Пастки лаби ёрилиб кетганди. Қўлида эса яп-янги мушук терили телпак... Биз тез-тез юриб, Владимир майдонига қараб кетдик.

Боря нафас ростлаб, киноя қила бошлади:

— Мен унинг башарасига туширдим. У меникига, унинг телпаги тушиб кетди. Сўнг меники тушди. Қарасам, талпаги янгироқ экан, шарт эгилдим-да, телпагини олдим. У эса, албатта меникига ёпишди. Мен уни сўкдим. У мени сўкди. Кейин тарқалишдик. Бу телпакни эса сенга бераман, ола қол.

— Яхшиси, бир шиша ёғ сотиб олиб бер.

— Албатта, — жавоб қилди у, — фақат олдин ичмасак бўлмайди. Микробларни тозалаш учун.

Гапига ишонтириш учун ёрилган лабига ишора қилди...

Уйга ярим тунда бордим. Лена ҳатто қаерда эдинг, деб сўрамади ҳам, фақат у:

— Ёғ қани? — деб сўради.

Мен нимадир деб ўзимча гудурландим.

— Дўсларинг доим сенинг пулингга ичишади!

— Бироқ, — дедим мен, — энди янги телпакли бўлдим.

Мен яна нима ҳам дердим?

Ювиниш хонасида эса хотинимнинг тинмай жавраётгани эшитилиб турарди:

— Эй, худойим, охири нима билан тугар экан-а? Охири нима бўлар экан?..